

ISSN: 2147-0847
e-ISSN: 2147-7469

AVID
AVRASYA İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of Eurasian Inquires (Hakemli
ve Uluslararası Dergi)

Cilt/Volume: VIII 2019 No: 1

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

İstanbul 2019

Avrasya İncelemeleri Dergisi:

Cilt VIII/1, (2019)

Journal of Eurasian Inquires

ISSN: 2147-0847, e-ISSN: 2147-7469

Sahibi/Owner

İstanbul Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

(Müdür Prof. Dr. Mustafa BALCI)

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mustafa BALCI

Editörler/Editors

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÖZSÜER

Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU

ARSLAN

Dergi Yazı Kurulu/Editorial Management

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÖZSÜER

Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU

ARSLAN

Arş. Gör. Emre KURBAN

Sorumlu Müdür/ Managing Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU

ARSLAN

İngilizce Dil Editörü/English Language Editor

Kerim Can KIRAÇ

Rusça Dil Editörü/Russian Language Editor

Doç. Dr. Ranetta Gafarova

Dergi Sekreteryası/Journal Secretariat

Arş. Gör. Emre KURBAN

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Stavros ANESTİDİS

Prof. Dr. Berdal ARAL

Prof. Dr. Mustafa AYDIN

Prof. Dr. Saadet Gülden AYMAN

Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR

Prof. Dr. Bogdan J. GÓRALCZYK

Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU

Prof. Dr. Mehmet Şükrü HANİOĞLU

Prof. Dr. Kazuaki SAWAI

Prof. Dr. İsmail TÜRKOĞLU

Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA

Prof. Dr. Salih YILMAZ

Doç. Dr. Isa BLUMI

Doç. Dr. Vügar İMANBEYLİ

Doç. Dr. Vjeran KURSAR

Doç. Dr. Çağdaş ÜNGÖR SUNAR

Doç. Dr. Zuhal MERT UZUNER

Dr. Öğr. Üyesi Bülent YILDIRIM

Dr. Bilgehan ALAGÖZ

Dr. Oğuzhan ÇAYCIOĞLU

Dr. Mehmet YILMAZ

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Mahmut AK

Prof. Dr. Haluk ALKAN

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN

Prof. Dr. İdris BOSTAN

Prof. Dr. Faruk BOZGÖZ

Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN

Prof. Dr. Emine İNANIR

Prof. Dr. Mahmut Ertan GÖKMEN

Prof. Dr. Gürel GÜLSEVİN

Prof. Dr. İbrahim KALIN

Prof. Dr. Ahmet KAVAS

Prof. Dr. Şamil ÖÇAL

Prof. Dr. Derya ÖRS

Prof. Dr. Enis ŞAHİN

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL

Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ

Doç. Dr. Neriman Ersoy HACISALİHOĞLU

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi İrfan ÇİFTÇİ

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD) yılda iki kere çıkan uluslararası hakemli akademik dergidir.

Journal of Eurasian Inquires is an international refereed academic journal, published semi-annually.

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD), Social Science Research Network (SSRN), Research Bible (Academic Research Index), SOBİAD ve Türk Eğitim İndeksi (TEİ) tarafından taranıp indekslenmektedir.

Journal of Eurasian Inquires (AVİD) has been indexed by Research Bible (Academic Research Index), Social Science Research Network (SSRN) and Türk Eğitim İndeksi (TEİ).

Makaleler ve görsel unsurların tüm bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

The authors have the all the scientific and legal responsibilities of the articles and visual materials.

© Telif Hakkı

Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)'de yayımlanan yazıların yayın hakkı İstanbul Üniversitesi'ne aittir. Derginin hiç bir bölümü yayıncının izni olmaksızın, elektronik, mekanik, fotokopi, kayıt yöntemiyle veya başka bir yöntemle çoğaltılamaz. Dergimizdeki tüm yazılar, kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

© Copyright

Copyright for this journal belong to Istanbul University. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, without publisher permission. Quotations are allowed by indicating the source.

Yazışma Adresi/Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Horhor Cad. Kavalalı Sok. No: 5/4, 34080, Fatih/İstanbul

Telefon: 0 212 440 00 00

E-posta: avid.dergi@gmail.com

http://dergipark.gov.tr/iuavid

AVİD
Avrasya İncelemeleri Dergisi
Journal of Eurasian Inquires

Cilt/Volume: VIII **2019** **No:** 1

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

Zeynep AKARSLAN

Azerbaycan'da Kültürel Uyanış ve Basın

Cultural Awakening and Press in Azerbaijan..... 1-22

Ramile Behlül kızı DADAŞOVA

2008 Rusya-Gürcistan Savaşı Sonrası Gürcistan-İran İlişkileri

Georgian-Iranian Relations After The Russian-Georgian War in 2008 23-34

Ayşenur ERDOĞAN

Osmanlı Devleti'nde Kurulan İlk Özel Ticaret Okulu: Heybeliada Rum Ticaret Mektebi

The First Private School of Commerce Established in the Ottoman State: the Greek

Trade School of Halki..... 35-53

Meryem GÜNAYDIN

Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Kimlik Politikaları

Post-Independence Identity Policies in Azerbaijan..... 54-94

Behçet Kemal YEŞİLBURSA

Greco-Turkish Relations and the Questions of Cyprus and Aegean Islands According to British Documents (1955-1975)

İngiliz Belgelerine Göre Türk-Yunan İlişkileri ve Ege Adaları Sorunu (1955-1975)

..... 95-113

KİTABİYAT/ BOOK REVIEW

Ahmet TEKİN

Michael TALBOT, British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce, and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul, The Boydell Press, 2017, XIII + 256, ISBN:

978-178-3272-02-0..... 114-116

AZERBAYCAN'DA KÜLTÜREL UYANIŞ VE BASIN

Zeynep AKARSLAN*

Özet

Rusya, Kafkasya'yı işgal politikası sonucunda Azerbaycan'da hakimiyet kurmasıyla Azerbaycan toplumu üzerinde bir baskı siyaseti takip etmeye başladı. Rusya'nın bölge halkını aldığı kararlardan haberdar etmek için resmi bir yayın organı olarak kullandığı ilk gazete olan *Tiflisskie Vedomosti* (Tiflis Haberleri) basın konusunda Rusya tarafından atılmış bir adımdı. Azerbaycan'da başlayan kültür hareketleri sonucundaki ilk milli adım ise Hasan Melikzade Zerdabi tarafından çıkarılan *Ekinci* gazetesi oldu. *Ekinci*'den sonra çıkmaya başlayan *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasiyye*, *Keşkül*, *Şark-ı Rus* ve *İrşad* gazeteleri Azerbaycan basın tarihi için bir dönüm noktası teşkil etti. Rusya tarafından 1905'e kadar sıkı bir takibat ve sansüre uğrayan, bu yüzden uzun ömürlü olamayan Azerbaycan basını için kırılma noktası 1905 Rus Devrimi oldu. Bu tarihten sonra 1920 yılındaki Rus işgaline kadar geçen süre içinde Azerbaycan basını gözle görülür bir canlanma yaşadı. 1920 işgalinden sonra ise 1980'e kadar geçen süreçte basın yeni bir takibat ve sansüre uğrarken kontrollü olarak çıkan gazeteler devletin resmi yayın organı haline geldi. Azerbaycan basını konusunda bilgi vermek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmanın amacı dönemin önde gelen gazete, dergi ve fikir adamlarını incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Basın, Hasan Melikzade Zerdabi, *Ekinci*, *Hayat*, Tagiyev, Mehmet Emin Resulzade, *İrşad*.

Abstract

After gaining dominance over Azerbaijan with its occupation policy on Caucasus, Russia started to follow a repression policy over Azerbaijan. *Tiflisskie Vedomosti* (Tiflis News), which is the first newspaper used as an official media organ to get the local community be informed about the decisions made by Russia, was a step taken by Russia about the press. As a result of the cultural movements started in Azerbaijan, the *Ekinci* newspaper published by Hasan Melikzade Zerdabi was the first national step. Started to be published after *Ekinci*; the following newspapers *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasiyye*, *Keşkül*, *Şark-ı Rus* and *İrşad* presented a turning point

* Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi, Orcid ID zeynepakarslann@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3134-2332>

Citation: Zeynep AKARSLAN, "Azerbaycan'da Kültürel Uyanış ve Basın", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VIII/1 (2019): s. 1-22

for the Azerbaijan press history. The 1905 Russian Revolution became the breaking point for the Azerbaijan press, which was monitored strictly until 1905 by Russia and was not able to be durable. During the period from 1905 until the 1920 Russian occupation, the Azerbaijan press experienced a visibal revival. During the period after the 1920 occupation until the 1980's, the newspapers which encountered presecution and censorship and were published controlled, became the government's official media organ. The purpose of the study, which was conducted to provide information about the Azerbaijan press, is to investigate the newspapers, magazines and intellectuals of that period.

Key Words: Azerbaijan, press, Hasan Melikzade Zerdabi, *Ekinci*, *Hayat*, Tagiyev, Mehmet Emin Resulzade, *İrşad*.

Giriş

Tarihi boyunca çeşitli milletlere ev sahipliği yapan Azerbaycan, hem jeopolitik konumu hem de yeraltı ve yerüstü doğal zenginlikleriyle birçok devletin mücadelesine sahne olmuştur. Türkmençay Antlaşması (1828) ile birlikte Rusya hakimiyetine giren Azerbaycan'ın Rus işgalinden kesin olarak kurtulması ise 163 yıl sürmüştür. Bu süreç içerisinde 1918-1920 yılları arasında kısa bir bağımsızlık dönemi yaşayan Azerbaycan, sonrasında Rusya tarafından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin bir parçası haline getirilmiştir.

Sovyetlerin bütün Rusya topraklarında yaşayan Türkler ve Azerbaycan üzerinde uyguladığı baskı siyaseti Azerbaycan'daki medeni uyanışın temellerini atmıştır. Bu uyanışın en büyük sahibi ise, ilk olarak Hasan Melik Zerdabi ve *Ekinci* öncülüğünde başlayan gazete ve dergiler olmuştur. Gazete ve dergiler Azerbaycan'da edebiyat, sanat ve fikri uyanışın öncüleri olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinin ön plana çıkmasında ve dilin sadeleşmesinde önemli rol oynamışlardır.¹

1905 Rus Devrimi'nden sonraki serbestlik ortamında hızlı bir canlanma sürecine giren Azerbaycan basını, 1920'deki Sovyet işgaline kadar birçok gazete ve dergi ortaya çıkarmıştır. Azerbaycan'daki bu nisbi serbestlik ortamında gazete ve dergiler, milli ve medeni uyanışın siyasi varlığı haline gelmiştir.² 1920 yılındaki

¹ A. Bennigsen - L.C. Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri*, Çev. Nezh Uzel, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 73.

² İbrahim Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, Acar Yayınları, İstanbul 1988, s. 98.

Rus işgali ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte Azerbaycan'da yayınlanan gazete ve dergilerin içeriği de değişime uğramıştır. Azerbaycan'da yönetimi ele geçiren yerli komünistlerle birlikte basın da yeni bir çizgide yeniden yapılandırılarak “Sovyet İnsanı Yaratmada Komünist Partinin En Yakın Dostu” olarak kullanılmıştır. 1980 yılına kadar geçen süreçte Moskova'da çıkan Rusça gazeteler Azerbaycan basınına mahalli seviyeye indirerek dikkat çekmez bir hale getirmiştir.³

Çalışmamız sırasında derli toplu bir sıralama takip edebilmek adına Akif Aşırılı tarafından hazırlanan ana kaynak niteliğindeki *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)* (Bakü, 2009) adlı eseri kullandık. Azerbaycan basını tarihinin önemli gazete ve dergilerini ayrıntılı olarak ele alan bu eser, Azerbaycan'ın aydın kesiminden birçok kişinin biyografisini içermesi bakımından da önemlidir. İbrahim Yüksel tarafından hazırlanan *Azərbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın* (İstanbul, 1988) ile Yavuz Akpınar tarafından hazırlanan *Azeri Edebiyatı Araştırmaları* (İstanbul 1994) adlı eserler ülkemizde yazılan, Azerbaycan'ın basın tarihi ve gelişimi konusundaki en ayrıntılı eserler konumundadır. Azerbaycan'da yenileşme hareketlerinin Azerbaycan basınına olan etkisini anlamak için Hüseyin Baykara tarafından hazırlanan *Azərbaycan'da Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzyıl)* (Ankara, 1966) ile Nadir Devlet tarafından hazırlanan *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1907)* (Ankara, 1999) adlı eserleri kaynak olarak kullandık. Azerbaycan basını için bir dönüm noktası teşkil eden Hasan Melikzade Zerdabi ve *Ekinci* gazetesinin tarihi seyri için Okan Yeşilot tarafından hazırlanan *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi* (İstanbul, 2012) eserinden yardım aldık. A. Bennigsen ve L.C. Quelquejay tarafından hazırlanan *Stepte Ezan Sesleri* (İstanbul, 1994) Rusya Türklerinin nasıl bir gelişme süreci takip ettiğini anlamamız açısından önem teşkil etmektedir.

Ülkemizde Azerbaycan basını hakkında yapılmış olan ayrıntılı çalışmaların azlığı “Çarlık ve Sovyet Azerbaycan'ı Dönemlerinde Basın” başlıklı makalelerden faydalanmamızı sağladı. *Yeni Kafkasya* dergisinin 9. sayısında

³ Hüseyin Kazan, “Azerbaycan Milli Uyanışında Aydınlar ve Basın”, *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, C: I/I, s. 41.

yayınlanan “Azerbaycan Tarihinin Muhtasar Tarihçesi” adlı makale bu konudaki ilk yol göstericimiz oldu. Savaş Açıkaya tarafından kaleme alınan “Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, İrfan Murat Yıldırım’ın “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, Hüseyin Baykara’nın “1905 ve 1917 Rus İnkılapları Arasında Azerbaycanda Basın”, Hüseyin Kazan’ın “Azerbaycan Milli Uyanışında Aydınlar ve Basın”, Elif Koç’un “Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme” makaleleri ile Selçuk Türkyılmaz’ın “Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme” ve Elif Kolikpınar’ın “Azerbaycan Edebiyatında İlk Mizah Dergisi Molla Nasreddin Üzerine Bir İnceleme” adlı yüksek lisans tezleri dönemin basın tarihinin aydınlatılmasında yardımcı eserler konumundadır. Ayrıca, metinde adı geçen Azerbaycan’ın aydın kesiminin biyografilerinin hazırlanmasında ilgili *DİA* maddeleri kaynak olarak kullanılmıştır.

Çalışmamızda, Azerbaycan’ın basın tarihine ışık tutmuş olan gazete ve dergiler ayrıntılı olarak ele alınmaya çalışılmış, bu süreçte kısa süreli olarak varlığını sürdürmüş olanların ise yalnızca isimleri ve tarihleri zikredilmiştir.

Azerbaycan’da Basının Gelişmesi

Stratejik olarak önemli bir coğrafyada bulunmasından dolayı yüzyıllar boyunca birçok devletin egemenliğine girmiş olan Azerbaycan’da 1800’lü yıllara kadar bağımsızlık adına ciddi adımlar atılmamıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren Azerbaycan üzerine askeri seferlerde bulunan Rusya, XIX. yüzyılda bölgede tam anlamıyla hakimiyet kurmuştur. Rusya’nın bölgedeki milli hayatı yok etmeye, dönemin önde gelen kişilerini sürgüne ya da göç etmeye zorlamasına yönelik çalışmaları Azerbaycan’daki medeni uyanışın temellerini atmıştır.

Rusya’nın Kafkasya ve Azerbaycan’ı işgal ettikten sonra halkla olan iletişimini üst seviyeye çıkarma, hükümetin aldığı kararları ve kanunları halka duyurmada gazeteye ihtiyaç duyulması Kafkasya’da basın faaliyetlerini başlatan ilk adım olacaktı. Böylece bölgenin ilk resmi gazetesi Tiflis’te 1820’de *Tiflisskie Vedomosti (Tiflis Haberleri)* adıyla çıktı. Gazete, 1829’da Gürcüce, 1830lardan

itibaren Farsça, 1832'de ise Azerbaycan Türkçesiyle yayınlandı. Ancak gazetenin nüshaları günümüze kadar ulaşamadı.⁴

Yine Tiflis'te çıkan *Zakavkazski Vestnik* (1838-1864) gazetesinin 1845 yılındaki sayıları “*Kafkazın Bu Tarafının Haberi*” adıyla Azerbaycan Türkçesi olarak yayınlanmıştır. Gazetenin Rusçadan çevrildiği ve yalnızca elli nüsha basıldığı bilinmektedir. Günümüzde yalnızca 4 Ocak 1845 tarihli birinci nüshası mevcuttur.⁵

Azerbaycan'da Müslüman cemaatten ulusal kimliğe geçişte ve Azerbaycan aydınlanmasının siyasi bir nitelik kazanmasında basının rolü çok büyük olmuştur. Mehmet Emin Resulzade bu konuda “*Gazetelerin bugünkü milliyetler teşekkülünde oynadıkları rol malumdur. Bu rolünü onlar Rusya Türklüğü için dahi ifa ediyorlardı.*”⁶ Böylece, ilk Azerbaycan gazeteleri de Azerbaycan kültürünü, kimliğini ve bağımsızlık mücadelesini desteklemek için çıkarılmaya başlanmıştır.

Azerbaycan matbuatının ilk örneği olan *Ekinci* (1875-1877) gazetesi Hasan Melikzade Zerdabi⁷ tarafından neşredilmiş ve Azerbaycan'da birçok ilki

⁴ Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yayınları, İstanbul 1994, s. 89.

⁵ Okan Yeşilot, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 60; Akpınar, *a.g.e.*, s. 89.

⁶ Savaş Açıkçaya, “Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: XXVIII, Kayseri 2010, s. 415.

⁷ Hasan Melikzade Zerdabi (1842-1907): Rusya'da ilk Türkçe gazeteyi çıkaran Azerbaycanlı gazeteci, yazar. Şamahı'nın Zerdab köyünde doğdu. İlk eğitimine Zerdab medresesinde başladı. Varlıklı ve kültürlü bir aileden gelen Zerdabi, Rus-Tatar mektebini bitirdi. Daha sonra Moskova Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi'nden mezun oldu. Ruslar'ın Kafkasya ve Azerbaycan'daki sömürgeci siyasetini anlatmak, halkı cehaletten ve geri kalmışlıktan kurtarmak için bir gazete çıkarmaya teşebbüs etti ancak birçok engelle karşılaştı. 1874 yılında İstanbul'a gidip hurufat aldıktan sonra Rusya'da neşredilen ilk Türkçe gazete olan *Ekinci*'yi çıkarmayı başardı. Ayda iki defa yayımlanan ve 400 adet kadar basılan gazete, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Türkiye lehine yayın yaptığı için 11 Ekim 1877'de kapatıldı. *Ekinci*, düşük tirajına rağmen bütün Rusya Türklüğü tarafından büyük bir ilgiyle takip edildi. Sadece Kafkasya'da değil Kırım ve İdil-Ural bölgelerinde de etkili oldu. Türk dünyasının ortak bir edebi dili ve tek bir gayesi olması gerektiğine inanan, bunun gerçekleşmemesi halinde Türk dünyasının parçalanacağını söyleyen, Azerbaycan ve Kafkasya Türklüğünün esaret ve bilgisizlikten kurtarılması için ömrü boyunca çalışan Hasanbey Zerdabi, 1907 yılında vefat etti. Yavuz Akpınar, “Hasan Bey Zerdabi”, *DİA*, C: XVI, 1997, s. 362-363.

gerçekleştirmiştir.⁸ İlk sayısı 22 Temmuz 1875'te yayınlanan ve Rus idaresi altında yaşayan Türklerin çıkardıkları ilk gazete olan *Ekinci*, Azerbaycan'ın ilk milli gazetesi olma özelliğini taşımaktadır. Zerdabi, “halkı eğitim ve ilim konusunda bilgilendirmek ancak ana dilde bir gazete çıkarmakla mümkündür” düşüncesiyle bu gazeteyi neşretmeye başlamıştır. Gazete devrin siyasi, sosyal, ekonomik ve edebi meselelerine yer vermiş ve sade bir dille çıkarılmıştır. Rus yönetiminden gazete çıkarmak için izin alınması yaklaşık 3 yıl sürdüğünden bu süre zarfında içerikle ilgili bütün hazırlıklar tamamlanmıştır. Zerdabi'nin “Her vilayetin gazetesi o vilayetin aynası olması gerek” sözüyle yola çıktığı gazetede ağırlıklı olarak devrin ihtiyaçları göz önünde bulundurulmuştur. Kamuoyunu bilgilendirmek asıl amaç olmuştur. Ayrıca ekin-biçin, ziraat ve hayvancılık hususlarından bahsedileceği ve bu yüzden adının *Ekinci* olacağı bildirilerek Rus yönetiminden izin alınabildiği için ziraat, tıp ve hayvancılık konularından da söz edilmiş böylece olası bir sansürün önüne geçilmeye çalışılmıştır. *Ekinci* gazetesine devrin ileri gelen yazarları da büyük katkılar sağlamıştır. Mirza Fethali Ahundov⁹ (Vekili Namalun, Vekili Namalun-i Millet takma adlarıyla), Seyit Azim Şirvani¹⁰

⁸ “Azeri Matbuatının Muhtasar Tarihçesi”, *Yeni Kafkasya*, S: IX, İstanbul 1926, s. 5.

⁹ Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878): Azerbaycanlı tiyatro yazarı ve alfabe reformu taraftarı olan Ahundzade, Şeki'de doğdu. Annesinin amcası tarafından evlat edinildikten sonra klasik medrese eğitimi gördü. Bu sırada tanıştığı Mirza Şefi onu modern eğitim alması konusunda telkin ettikten sonra Rus okuluna kaydoldu. Rusça'yı iyi derecede öğrendi. Hayatının çoğunu geçirdiği Tiflis, düşünce dünyasının şekillenmesinde önemli rol oynadı. Günlük basit konuşma dilinde yazdığı komedileriyle Azerbaycan Türkçesi'nde yeni bir üslup meydana getirmeye çalıştı. Bu sırada maddi bakımdan ileri olan Rus kültürünün taklit edilmesi gerektiğini savundu. Batı kültürünün Kafkas halkları tarafından benimsenmesi bunun yanında İslam dünyasının geçmişten sürüp gelen inançların köretilmesini gaye edindi. Bunun için aydın görünömlü kişileri ön plana çıkardığı ve Azerbaycan Türkçesiyle kaleme aldığı altı hiciv türü komedi kaleme aldı. Böylece Azerbaycan'da tiyatro kültürünü başlatmış oldu. Ayrıntılı bilgi için bk: Hamid Algar, “Mirza Feth Ali Ahundzade”, *DİA*, C: II, 1989, s. 186-190.

¹⁰ Seyyid Azim Şirvani (1835-1888): Azeri şair, eğitimci. Şamahı'da doğdu. Babasının ölümünden sonra Molla olan dedesi ile birlikte yetişirken Arapça ve Farsça dillerine aşina oldu. Dini bilgisini iletirmek için bir dönem Irak'a gitti. Azerbaycan'ı diğer İslam ülkeleriyle kıyasladıktan sonra Kafkasya'nın fikri ve dini bakımdan geriliğini anladı ve öğretmenlik yapmaya karar verdi. Şamahı'da özel bir okul açtı. Bu okulda yeni usulde (usul-i cedid) eğitim verdi. Matematik, tarih, coğrafya, fizik gibi dersleri Müslüman okullarına sokan ilk öğretmen oldu. 1870'lerden itibaren Rusça öğrendi. Hasan Melikzade Zerdabi tarafından çıkarılan *Ekinci* gazetesine manzumeler ve yazılar göndererek gazeteyi destekledi. *Ekinci* kapatıldıktan sonra *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasiyye* ve *Keşkül* gazetelerinde

(Seyyid takma adıyla), Necef Bey Vezirov (Necef Vezirzade, Necef, N.B. takma adlarıyla), Asker Adıgüzelzade Korani (Asker Korani, Mirza Adıgüzelzade Korani, Asker takma adlarıyla) yazdıkları yazılarla gazeteye gönüllü olarak destek sağlamışlardır. Gazetenin siyasi-sosyal konulara bakış açısı, halkı toplumsal konularda dahi olsa örgütlemesi Çarlık hükümetinin korkmasına sebep olmuş bu sebepten gazete 1877-78 Osmanlı Rus savaşı ile ilgili yaptığı haberler gerekçe gösterilerek kapatılmıştır.¹¹ *Ekinci*, 1875-77 yılları arasında 56 sayı çıkmıştır. İlk sayıları 4, daha sonraki sayıları 8 sayfa olarak çıkan bu gazete Azerbaycan'da milli matbuatın oluşması konusunda öncü rol oynaması bakımından önemlidir.¹²

Ekinci gazetesinin kapatılmasından sonra Said Ünsizade¹³ tarafından 1879'da Tiflis'te *Ziya* adlı haftalık edebî, sosyal, siyasi ve ilmi gazete çıkarıldı. 14 Ocak 1879'da ilk sayısı çıkan *Ziya*, devlet haberleri, uluslararası acentelerin iş ilanları, dış haberler, iç haberler, yerli haberler, ilanlar ve fıkralar olmak üzere 7 bölümden oluşmaktaydı. *Ziya*'yı neşretmek için matbaa satın alan Ünsizade'nin bu matbaayı daimi olarak yerleştirecek bir mülkü olmaması ve Azerbaycan dilini bilen matbaa çalışanlarına sahip olmaması gazetenin basımını zorlaştırdı. Bunun üzerine kendine bir mülk edinen Ünsizade, matbaayı buraya taşıdıktan sonra *Ziya*'yı, *Ziya-yı Kafkasiyye* adı ile çıkarmaya devam etti. *Ziya-yı Kafkasiyye* 1880-1884 yılları arasında çıktı. Gazete maddi imkansızlıklardan dolayı kapanmış, 1900 yılında Ünsizade'nin gazeteyi yeniden çıkarmak isteği ise Rus hükümeti tarafından reddedilmiştir. Her iki gazetede dini meselelere ağırlık vererek

yazdı. 1888 yılında vefat eden Şirvani, Azeri edebiyatının en büyük şairlerinden sayılmaktadır. Yavuz Akpınar, "Seyyid Azim Şirvani", *DİA*, C: XXXVII, 2009, s. 50-51.

¹¹ Yeşilot, *a.g.e.*, s. 131-140; Akpınar, *a.g.e.*, s. 90.

¹² İrfan Murat Yıldırım, "Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S: II/II, 2013, s. 148.

¹³ Said Ünsizade (1825-1905): Mektep ve maarif meselelerine gösterdiği alaka ile tanınmıştır. Bakü Valisi ile kurduğu samimi dostluktan istifade ederek aldığı izinle 1874 yılında Şamahı'da "Meclis Mektebi" adıyla ilk mektebi açmıştır. Dönemin en meşhur hocaları olan Seyyid Azim Şirvani ve Celal Ünsizade'yi (ortanca kardeşi) ders vermeleri için bu mektebe davet etmiştir. Tiflis'te önceleri *Ziya* daha sonra ise *Ziya-yı Kafkasiyye* olarak devam edecek olan gazetelerin çıkarılmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk: Nazım Nasraddinov, "İsmail Bey Gaspralı'nın Fikir Dostu Said Ünsizade'nin Yazğan Dersligi "Talim-ül Etfal, Tahzib-ül Ahlaq"", *Kırımın Sesi Gazetesi*, 12 Ekim 2018. (<http://kiriminsesigazetesi.com/ismail-bey-gaspralinin-fikir-dostu-said-unsizadenin-yazgan-dersligi-talim-ul-etfal-tahzib-ul-ahlaq/>)

yazması, sansürün izin verdiği ölçüde İslam düşüncelerini Azerbaycan'da yaymaya çalışması açısından önemlidir. Hasan Bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani, Celal Ünsizade ve Necef Bey Vezirli gazetesinin yazarları arasında bulunan tanınmış kişilerdir.¹⁴

Ziya-yı Kafkasiyye'nin kapatılmasından sonra Said Ünsizade'nin ortanca kardeşi ve *Ziya-yı Kafkasiyye*'nin yazar kadrosunda bulunan Celal Ünsizade tarafından Tiflis'te *Keşkül* (1883-1890) dergisi çıkarılmıştır. Abisi Said Ünsizade tarafından gazeteciliğin inceliklerini öğrenen Celal Ünsizade için basın, halkın gözünü açmakta, okumaya alıştırmakta, medeni yükselişi ve ilerlemeyi sağlamaktaydı. İlk sayısı Ocak 1883'te çıkan *Keşkül*, 11 sayı dergi olarak yayımlandıktan sonra gazeteye çevrilmiştir. *Keşkül*, dahili, tarihi ve siyasi, tenkit ve matbuat, pedagoji, hekim danışmanlığı, şair ve şiir, takvim, çeşitli materyaller ve ilan olmak üzere 9 bölümden meydana getirilmiştir. Tiflis'in başhekimi Babov, maarif eski müdür Qursaladze, A. O. Çernyayevski, ve gazeteci-yazar Eritsov gazeteye emek vermiş önemli kişilerdir. *Keşkül*'de dil, edebiyat, ilim, eğitim konuları ile Rus, Avrupa ve Şark edebiyatlarından yapılan tercümelemler neşredilmiştir. Gazete, Celal Ünsizade'nin de abisi gibi İslam birliği idealini yaymaya çalıştığı gerekçe gösterilerek 1890 yılında kapatılmıştır. *Keşkül*, "millet" kavramının üzerinde durması ve bu kavramın ilk defa siyasi bir manada kullanılmasına öncülük etmesi açısından önem teşkil etmektedir.¹⁵

Keşkül'ün kapanmasından sonra 1903 yılına kadar Azerbaycan'da gazete ya da dergi çıkarmak için gerçekleştirilen başvuruların hepsi sonuçsuz kalmıştır.¹⁶

¹⁴ Akif Aşırılı, *Azerbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, Elm və Təhsil Nəşriyyatı, Bakı 2009, s. 27-30.

¹⁵ Aşırılı, *a.g.e.*, s. 33-39.

¹⁶ *Keşkül* gazetesinin kapatılmasından sonraki 14 yıllık süreçte Rus hükümeti Azerbaycan dilinde yazılmış olan hiçbir gazete ya da derginin yayımlanmasına izin vermemiştir. Bunun sebebi Rusların Müslüman halka karşı uyguladıkları baskı ve Ruslaştırma siyasetidir. Çar III. Aleksandr bu dönemde Azerbaycan halkının gazete için yaptıkları başvuruları "Rusça okusunlar" diyerek geri çevirmiştir. *Keşkül*'ün kapatılmasından sonra Ünsizade kardeşlerden Kemal Bey'in "*Azerbaycan*", Ahmet Bey Ağaoğlu'nun "*Maşrık*", yine Kemal Ünsizade'nin "*Daniş*" gazetelerini çıkarmak için talep ettikleri izin Rus hükümeti tarafından reddedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk: Akif Aşırılı, *Azerbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, Elm və Təhsil Nəşriyyatı, Bakı 2009, s. 40-41.

Bu dönemin sonunda Mehmed Ağa Şahtahtlı¹⁷ tarafından *Şark-ı Rus* (1903-1905) gazetesini çıkarmak için izin alınabilmiştir. *Şark-ı Rus* gazetesi 1903-1905 yılları arasında Tiflis'te "Cemiyet işlerine ve edebiyata mahsus bir gazete" olarak yayınlanmıştır. 1904 tarihinde yayınlanan 67. sayısına kadar haftada üç defa, bu tarihten sonra ise kapanana kadar her gün olarak toplam 392 sayı yayımlanmıştır. Gazete, telgraf haberleri, dava haberleri, dahili haberler, Kafkas haberleri, haric ahvalatı, öz muhbirlerimizden, edebiyat, ticaret ve ekonomi haberleri, sud ve mahkeme işleri, bilmeli haberler, cürbecür ahval, her gün biraz, günün tarihi Tiflis, feyleton (fikra), idareden, idareden: açık cevaplar, gece telegranları, Bakü haberleri ve son sayılarda ilave edilen Müslüman ülkeler başlıkları altında birçok bölümde yayınlanmıştır. Konu başlıklarından da anlaşılacağı üzere *Şark-ı Rus*, Azerbaycan, Kafkasya ve Rusya'da yaşayan bütün Müslüman ve Türklere hitap etmiştir. Bu gazete, Türkler arasında insan hakları, hürriyet, demokrasi, halkçılık, kadın hakları, milli kültür ve medeniyet konularının yayılmasına öncülük etmiştir. Ancak gazetenin yayın politikası ve yazılarında kadın meselesinin önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. *Şark-ı Rus*'un yazar kadrosuna bakıldığında Abdullah Mehmedzade Gencevi [Abdullah Sur], Abdurrahman Saidov, Abdürreşid İbrahimov¹⁸, Ahmed Bey Ağayev, Ahmed Bey İsmailbekov, Ahund Mehmed

¹⁷ Mehmed Ağa Şahtahtlı (1846-1931): Azerbaycanlı yazar, dilci, gazeteci, devlet adamı. Özel eğitim gördü. Küçük yaşlarından itibaren Arapça ve Farsça öğrendi. Eğitimi Rus-Tatar mektebinde tamamladı. St. Petersburg'da Almanca bölümünü bitirdi. Layipzig'de felsefe okudu. Felsefe okuduğu dönemde ilmi araştırmalar yaparak, doğu hakkında Alman gazetelerine ve dergilerine haberler ve makaleler yazdı. Birkaç yıl Paris'te bulundu. Bu sırada bir yüksekokulda Şark dilleri ve edebiyatı okudu. 1880'den itibaren *Noveye Vremya*, *Moskovskiy Vedomosti*, *S. Petersburgskiy Vedomosti* gibi gazetelerin yakın doğu muhabirliğini yaptı. Böylece Arap ülkelerini, Türkiye ve İran'ı yakından tanıma fırsatı buldu. *Şark-ı Rus* gazetesinin ilk sayısını 1903 tarihinde yayınladı. Bu gazete XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan Türkçesi ile çıkan tek gazete idi. 1926'da Azerbaycan'ın Latin harflerine geçmesi için çalışmalar yapan heyette yer aldı. Ölümüne kadar *Moskovskiy İvestiya*, *Gızıl Şark*, *Kommunist*, *Fukara Füyuzatı*, *Türk Kommunisti* gazetelerinde yazmaya devam etti. 1931'de Bakü'de vefat etti. Akpınar, a.g.e., s. 438-440.

¹⁸ Abdürreşid İbrahim (1857-1944): Rusya Türklerinin ilk siyasi temsilcisi, İslamcı gazeteci-yazar, seyyah. Sibiry'a doğdu. Aslen Buharalı Özbek bir aileden gelmektedir. Klasik medrese eğitimi aldı. Ufa'da Orenburg Şeri Mahkemesine seçilerek kadılık yaptı. Müftü ile arasında ihtilaf çıkmasından sonra istifa ederek İstanbul'a gitti. 1904 yılı sonunda St. Petersburg'a yerleşerek burada bir matbaa kurdu. Müslümanlar arasında birlik sağlamak amacıyla *Ülfet* ve *Tilmiz* gazetelerini neşretti. Abdürreşid İbrahim, İstanbul'da çıkan *Basiret* ve *Sırat-ı Müstakim*, Hindistan'da Arapça olarak neşredilen *el-Beyan*, Kazan'da

Hasan Mollazade, Ahund Yusuf Talibzade, Ali Mehemmedov S., Allah Bendesi, Allah Kulu isimlerinin ön plana çıktığı görülmektedir.¹⁹ M. Ağa Şahtahtlı, Latin harfleri lehindeki fikirleri sebebiyle *Tercüman* gazetesinin sahibi Gaspıralı İsmail Bey ile girdiği tartışmayla *Şark-ı Rus*'un itibar kaybetmesine sebep olmuştur.²⁰

Azerbaycan basınının Rus hükümeti tarafından sıkı bir takibata uğraması üzerine Azerbaycan aydınları gizli matbaalar kurmaya başladılar. Bakü, Gence ve Tiflis merkezli olarak kurulan bu matbaaların en önemlisi “Gayret” matbaası idi. 1905 yılının başlarında kurulan bu matbaa inkılapçı yer altı teşkilatlarının beyannamelerini yayınlamasının yanında bağımsızlık fikrini savunan kişilerin eserlerini basmada öncülük etmiştir. 1905 İnkılabından sonra faaliyetlerini açık şekilde sürdürmeye başlayan bu matbaa yalnızca 1906 yılında altı defa Çarlık polisinin aramasına tabii tutularak kapatılmıştır.²¹

Rusya'nın 1905'te Japonlara mağlup olması sonucunda meydana gelen 1905 İhtilali sonucunda Çarlık Hükümeti meşruti bir idare kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu durum, bütün Rusya Müslümanlarında olduğu gibi Azerbaycan basınında da nisbi bir serbestlik ortamı meydana getirmiştir. Bu ortamda Azerbaycan'da birçok kitap ve gazete çıkarılmaya başlanmıştır.²²

Azerbaycan'da yukarıda bahsettiğimiz serbestlik dönemindeki gazete ve dergileri incelemiden önce bahsedilmesi gereken önemli bir gazete de *Kaspi* (1891-1919) gazetesidir. Bakü'de Rusça olarak yayınlanan *Kaspi* gazetesi, 1891-1919 yılları arasında kesintisiz olarak yayınlanmıştır. 1884'e kadar haftada bir-iki kere, bu tarihten sonra ise günlük olarak çıkarılmıştır. Bakü Valisinin başyardımcısı Viktor Kuzmin tarafından çıkarılan gazetenin yazar kadrosunda

oğlunun çıkardığı *Beyanülhak*, Bakü'de çıkan *Hayat* dergilerinde de yazılar yazdı. 1944'te Tokyo'da vefat etti. Mustafa Uzun, “Abdürreşid İbrahim”, *DİA*, C: I, 1988, s. 295-297.

¹⁹ Selçuk Türkyılmaz, “Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, İzmir 2006, s. XIII-XIV, XX.

²⁰ Akpınar, *a.g.e.*, s. 92.

²¹ Hüseyin Baykara, “1905 ve 1917 Rus İnkılapları Arasında Azerbaycanda Basın”, *Türk Kültürü*, C: II, S: XXI, Ankara 1964, s. 115.

²² İbrahim Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, Acar Yayınları, İstanbul 1988, s. 99.

Rusların yanı sıra Ali Merdan Topçubaşı²³, Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Hüseyinzade Ali Bey²⁴ gibi devrin ileri gelen kişileri de bulunmaktadır. *Kaspi* 'nin, toplumsal, siyasi ve edebi haberlerin yanında petrolle ilgili özel bir bölümü vardır. 1904 yılından sonra ise gazeteye Rusya'daki ve dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslümanlarının ihtiyaçlarının duyurulacağı özel bir bölüm eklenmiştir. *Kaspi*, dili Türkçe olmasa bile Azerbaycan ve Kafkasya'daki yenileşme hareketlerini, fikir akımlarını ve hürriyet düşüncesini temsil etmesi bakımından Azerbaycan basın tarihinde önemli bir yer teşkil etmektedir.²⁵

1905-1920 yılları arasında Azerbaycan'da altmışya yakın gazete ve dergi neşredilmiştir.²⁶ Bunlar arasında siyasi ve kültürel alanda önemli yere sahip

²³Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934): Tiflis'te doğdu. Petersburg Üniversitesi'nde Hukuk eğitimi aldı. Tiflis'te beş yıl hakimlik yaptıktan sonra Bakü'ye gelerek burada evlendi. *Kaspi* gazetesinin yönetimine getirilen Topçubaşı, Rusya Müslümanlarının Kongrelerine katıldı ve bu kongrelerde aktif rol aldı. 1906'da Dumaya Bakü milletvekili olarak seçildi. 1917'de Bakü'de toplanan Kafkasya Kurultayı'nda başkanlık yaptı. Aynı yıl Moskova'da toplanan Rusya Türkleri Kurultayına katıldı. 1918'de Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Milli Parlamentosu'nun Başkanı seçildi. Azerbaycan Cumhuriyetini Paris Konferansı'nda temsil eden Topçubaşı 1934'de Paris'te vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bk: Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2003.

²⁴Hüseyinzade Ali (1864-1940): Azerbaycan'da doğdu. Orta öğretimini burada tamamladıktan sonra St. Petersburg'a giderek Fizik-Matematik fakültesini bitirdi. Ardından İstanbul'a gelerek Mektebi Tıbbiyye Askeriyye'ye girdi. Burada İttihat ve Terakki Cemiyetini kuran gençlerin arasında bulundu ve onları etkiledi. 1897 Türk-Yunan savaşında cephede hizmet etti. Savaşın ardından muallim muavini (doçent) sıfatıyla Askeri Tıbbiye'ye geçti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensubiyeti dolayısıyla polis tarafından arandığı için bir müddet İstanbul'da saklanıp Azerbaycan'a kaçtı. Bakü'de Rusça yayımlanan *Kaspi* gazetesinde yazı yazmaya başlayan Hüseyinzade Ali Bey, Azerbaycan ve Rusya Müslümanlarının çeşitli problemleri hakkında toplumu aydınlatan etkili yazılarıyla dikkati çekti. Gaspıralı İsmail'in önderlik ettiği Türkiye Türkçesi'ni (İstanbul ağzı) yazı dili olarak kullanma fikrini Azerbaycan'da hayata geçirdi; İslam ve Türk dünyasında kardeşlik düşüncelerinin yerleşmesinde ve Kafkasya'da Şii-Sünni çekişmelerinin ortadan kalkmasında etkili oldu. Hüseyinzade Ali Bey, *Füyuzat*'ın kapatılmasından sonra *İrşad*, *Terakki*, *Hakikat* gibi gazetelerde yazmaya devam etti. 1940'ta İstanbul'da öldü. Yavuz Akpınar, "Ali Turan", *DİA*, C: XLI, 2012, 408-410.

²⁵ Hüseyin Kazan, "Azerbaycan Milli Uyanışında Aydınlar ve Basın", *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, C: I/I, s. 37; Akpınar, a.g.e., s. 92.

²⁶ Bu dönemde Azerbaycan'da çıkan bazı dergi ve gazeteler şu şekildedir: *Davet-Koç* (Türkçe ve Ermenice), *Rehber* (1906-1907), *Behlul* (1907), *Zenbur* (1918-1920), *Yeni Füyuzat* (1910-1911), *Güneş* (1910-1911), *Işık* (1911-1912), *Mekteb* (1911-1920), *Hak Yolu* (1911-1912), *Kel Niyyet* (1912-1913), *Şelale* (1913-1914), *Tuti* (1914-1917), *Baba-yı Emir* (1915-1916), *Kurtuluş* (1915 ve 1920), *Şeypur* (1918-1919), *Seda-yı Vatan* (1911-1912), *Yeni İldam* (1915), *Doğru Söz* (1916-1917), *Millet* (1917-1920), *Hilal* (1910-1911), *Şelale* (1913-1914), Akpınar, a.g.e., s. 94.

olanları şu şekilde sıralayabiliriz: *Hayat* (1905-1906), *İrşad* (1905-1908), *Tekamül* (1906-1907), *Burhan Terakki* (1906-1911), *Molla Nasreddin* (1906-1931), *Füyuzat* (1906-1907), *Taze Hayat* (1907-1908), *İttifak* (1908-1909), *Terakki* (1908-1909), *Hakikat* (1909-1910), *Seda* (1909-1911), *Nicat* (1910-1912), *Asar-ı Hakikat* (1911-1912), *Basiret* (1914-1920), *Açık Söz* (1915-1918), *İttihad* (1917-1920).²⁷

Hayat (1905-1906) gazetesi 7 Haziran 1905 yılında neşredilmeye başlanmıştır. Rus İnkılabından sonra Azerbaycan aydınlarından petrol zengini Hacı Zeynelabidin Tağıyev²⁸ tarafından çıkarılan bu gazete toplamda 325 sayı yayınlanmıştır. Yayıncılığını Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu²⁹'nun yaptığı *Hayat*, Azerbaycan basınında önemli bir yere sahip olmuştur. Gazete yalnızca Kafkasya'da değil, Volga Boyu ile İran ve Türkiye'de de yankı bulmuştur. Yazar kadrosunda, Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu, Hasan Bey Melik Zerdabi, Neriman Nerimanov³⁰, Üzeyir Hacıbeyli, Mirza Elekber Sabir gibi

²⁷ Yıldırım, "a.g.m.", s. 149.

²⁸ Zeynelabidin Tağıyev (1838-): Azerbaycan Türkü, petrol zengini. Azerbaycan Türkleri ile Rusya Müslümanları arasında hayırseverlik faaliyetleri ve özellikle basın-egitim sahasına vermiş olduğu maddi destekle tanındı. Okuma-yazması yoktu. Fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldiğinden eğitim alamadı. Şansı yaver giderek kendini petrol milyarderi olarak buldu. Bundan sonra servetini sadece Azerbaycan için değil, Hindistan, Mısır, İran, Osmanlı Devleti ve Rusya Türkleri için kullandı. O dönemde kız çocuklarının okuması zor olan Müslüman toplumunda 1901 yılında ilk Müslüman Kız Okulu'nu açtı. Kendisinden yardım isteyen aydınların isteklerini geri çevirmeyerek *Hayat*, *Füyuzat*, *Taze Hayat*, *İttifak*, *Seda* ve *Seda-yı Hakk* gazetelerine maddi destek sağladı. 1924 yılındaki vefatından sonra Sovyet yönetimince bütün mal varlığına el koyuldu. Ayrıntılı bilgi için bk: Okan Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tağıyev*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

²⁹ Ahmet Ağaoğlu (1869-1939): Türk gazeteci ve siyaset adamı. Aslen Karabağlıdır. Tiflis'te eğitim gördü. Özel hocalardan Arapça ve Farsça öğrendi. Paris Sarbonne Üniversitesi'nde tarih ve filoloji eğitimi aldı. Daha öğrenci iken *La Nouvelle Revue* ile *Revue Bleue*'de ve Tiflis'te çıkan *Kafkas* gazetesinde yazıları yayımlandı. Öğrenimini tamamladıktan sonra Azerbaycan'a döndü. Burada başlayan "milli uyanış hareketi" içinde etkin rol aldı. Türk ve Müslüman haklarını Ruslara karşı savunmak için kurulan *Kaspi* ve *Şarki Rus* gazetelerinde yazılar yazmaya başladı. 1905 Rus meşrutiyetinden önceki günlerde doğan hürriyet havası içinde çıkmaya başlayan *Hayat* gazetesinin yazı kadrosunda yer aldı. 1905'te *İrşad*'ı çıkardı. Rusya'da Türkler'in haklarını korumak maksadıyla Difai isminde siyasî bir dernek kurdu. Faaliyetlerinden dolayı Rus takibatına uğradığı için İstanbul'a geldi. Burada *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin başyazarı oldu. 1939'da İstanbul'da öldü. Nuri Yüce, "Ahmet Ağaoğlu", *DİA*, C: I, 1988, s. 464-466.

³⁰ Neriman Nerimanov (1870-1925): Tiflis'te dünyaya gelmiştir. Yazar, doktor ve devlet adamı olan Nerimanov, 1890-1891 yılları arasında Gürcistan'ın Borçalı bölgesinde öğretmen olarak çalışmıştır. 1894 yılında Bakü'de ilk Türk kütüphanesini kurmuş, *Hayat*

önemli kişiler bulunan gazete *Tercüman* gazetesi gibi sade ve ortak bir Türkçe fikrini savunmuştur. Okuyucularına Türklük bilincini aşlamayı amaçlayan gazete Çarlık Rusya'sının sansürüne uğrayarak 1906'da kapatılmıştır.³¹

Hayat gazetesinden 102. sayısından sonra ayrılan Ahmet Ağaoğlu çok geçmeden edebiyat, sanat, tarih konularının neşredildiği *İrşad* (1905-1908) gazetesini Bakü'de çıkarmaya başladı. Kelime anlamı “yol gösteren” olan *İrşad*, “birlik, beraberlik ve kardeşlik” düşünceleriyle ortaya çıktı. Günlük olarak yayınlanan *İrşad* gazetesinin Azerbaycan tarihindeki önemi “İrşadçılar” nesli olarak anılacak olan Mehmet Emin Resulzade³², Üzeyir Hacıbeyli, Necef Vezirov, Mirza Elekber Sabir³³ gibi isimleri ön plana çıkarmış olmasıdır. Devrin önde gelen

gazetesine yazılar yazmış, *Şamdan Bey* (1895), *Nadir Şah* (1899) gibi drama eserleriyle *Bahadır ve Sona* (1896) isimli romanını yazmıştır. 1908 yılında Odessa'da bulunan Novorossiysk Üniversitesi'nin Tıp Fakültesinden mezun olmuş, Tiflis ve Bakü'de doktor olarak çalışmıştır. 1917 yılında Hümmet Partisi'nin başkanı 1920 yılında ise Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olmuştur. 1925 yılında Moskova'da kalp krizi sonucu vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk: Nesrin Sarıahmetoğlu, *Mücadeleye Adanan Hayat: Neriman Nerimanov*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

³¹ Aşırılı, a.g.e., s. 60-70.

³² Mehmet Emin Resulzade (1884-1955): 31 Ocak 1884'te Bakü'nün Novhanı köyünde doğdu. Her ne kadar Bakü teknik okuluna kaydoldu ise de tahsil ve terbiyesini ailesinin yanında aldı. Kendi isteği ile yazarlığa atıldı. İlk yazısını 1903'de Tiflis'te çıkan *Şark-ı Rus* gazetesinde yazdı. Daha sonra sırasıyla Bakü'de çıkan *Hayat*, *Füyuzat*, *Terakki*, *İrşad* gazete ve dergilerinde yazdı. Bir dönem sosyalist eğilimli *Tekamül* dergisinin yazı işleri müdürlüğünü yaptı. Siyasi faaliyetlerine ise 1904'de Azerbaycanlı Genç İnkılapçılar topluluğuyla başladı. 2 yakın arkadaşıyla birlikte Çarlık Rusya'ya karşı kendi bağımsız görüşlerini savundukları Himmet Partisini kurdu. Parti ile aynı adı taşıyan *Himmet* gazetesi ise yalnızca 6 sayı çıktı. Resulzade bir dönem İran'da bulundu ancak Rus elçiliğinin isteği üzerine sınırdışı edilerek İstanbul'a geldi. İstanbul'da bulunduğu dönemde Türk Ocağı vasıtasıyla siyasi faaliyetlerini sürdürdü. *Türk Yurdu* dergisinde yazılar yazdı. Rusya'da 1913 yılında Çarlık tarafından ilan edilen afla Azerbaycan'a döndü. 1917 yılında gerçekleştirilen Kafkasya Müslümanları Kongresinde Türk halklarının kendi millî devletlerini kurarak bağımsız olması gerektiği fikrini savundu. 1917'de Müsavat Partisi genel başkanı oldu. 1918 yılında kurulan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin ilk cumhurbaşkanı oldu. 1920'de Rusya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığına son vermesi üzerine Bakü'den ayrıldı. Faaliyetlerine yurt dışında devam etti. 1955'te Ankara'da vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995.

³³ Mirza Elekber Sabir (1862-1911): Modern Azerbaycan şiirinin kurucularından, şair. Şamahı'da doğdu. İlk eğitimine medresede başladıktan sonra yeni usulde Rusça ve Türkçe derslerinin öğretildiği Meclis Mektebi'nde eğitimine devam etti. Mektebin başmuallimi Hacı Seyyid Azim Şirvani'nin yönlendirmesiyle rubai, gazel, kaside ve dini manzumeler yazmaya başladı. Şiir yazmaya devam ederken kendine Sabir mahlasını seçti. Bundan sonra Miraz Elekber Sabir olarak anılmaya başladı. Sabir'in yayımlanan ilk şiiri 1903'te Tiflis'te

şair ve yazarlarını bünyesinde bulunduran *İrşad*, yalnızca halkın gideceği yolu göstermekle kalmayıp aynı zamanda bu yolda karşılaşılabilecek zorlukları ve bu zorluklara dair çözüm önerileri üzerine de yazmaktaydı. Gazete toplam 525 sayı çıkarıldıktan sonra yayın hayatından çekildi.³⁴

Hayat gazetesinin kapatılmasından sonra yine Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in maddi desteği ile Hüseyinzade Ali Bey tarafından çıkarılan *Füzuyat* (1906-1907), Azerbaycan basınında önemli bir yere sahiptir. Yazar kadrosunda, Ali Bey Hüseyinzade, Mehmed Hadi, Hasan Sabri Ayvazov³⁵, İbrahim Tahir, Ahund Yusuf Talibzade, Mirze Elekber Sabir Tahirzade, Eli Ağa Hesenov, Seid

çıkan *Şark-ı Rus* gazetesine gönderdiği manzum tebriktir. 1905 Rus meşrutiyet ihtilali bütün Rusya'da olduğu gibi Azerbaycan çevresinde de büyük değişimlere yol açtı. Aydınların inkılâpçı ve hürriyetçi düşünceleri, halkın dinî, siyasî ve içtimaî talepleri su yüzüne çıktı. Azerbaycanlı aydınlar peş peşe gazete ve dergi çıkarmaya başladılar. Ali Merdan Topçubaşı'nın müdürlüğünde, Ağaoğlu Ahmet ve Hüseyinzade Ali'nin başyazarlığında 1905'te Bakü'de yayımlanan *Hayat* gazetesinde "Beynelmilel" adlı şiiri yayımlandı. Kafkasya dolaylarındaki Ermeni-Türk çatışmalarını konu alan, çatışmanın arkasında büyük devletlerin çıkarlarının olduğu belirtilen şiir ilgiyle karşılandı. Ancak Sâbir asıl şöhretini, 7 Nisan 1906'da Celil Mehmedkuluzade'nin Tiflis'te çıkarmaya başladığı *Molla Nasreddin* mizah dergisiyle elde etti. Burada değişik adlarla (Ebûnasr Şeybânî, Ağlar Güleyen, Hop Hop vb.) neşrettiği manzumeleriyle tanındı. Aydınların takdirini, cahil din âlimlerinin, rüşvetçi memurların, sorumsuz beylerin, siyasî çevrelerin nefretini kazandı. Tehdit edilmesine rağmen yolundan dönmedi. Kişileri, olayları realist bir gözlemlerle anlatarak adeta bir tiyatro sahnesi gibi canlandırması, halk diliyle hicvetmesi, ancak hicivlerinde hiçbir zaman ölçüyü aşmaması dikkatleri daha da çok çekmesine sebep oldu. Bakü'de Azerbaycan basın hayatıyla daha yakın ilişki kuran Sabir'in *Behlul*, *Zenbur*, *Taze Hayat*, *İttifak*, *Seda*, *Güneş* gibi süreli yayınlarda şiirleri yayımlandı. Halkın mizaha gösterdiği ilgi sebebiyle *Güneş* gazetesinde bir mizah sayfası açıldı. Sabir'in yönettiği bu sayfada kısa zamanda bir mizah şairleri topluluğu oluştu. Sabir burada verimli çalışmalar yaptı ve kendini daha da geliştirdi. 1911'de Şamahı'da vefat etti. Yavuz Akpınar, "Mirza Alekber Sabir", *DİA*, C: XXXV, 2008, s. 345-346.

³⁴ Aşırılı, a.g.e., s. 70-76.

³⁵ Hasan Sabri Ayvazov (1878-): Kırım Alupka'da doğdu. İlk eğitimini medresede aldıktan sonra maddi imkansızlıklardan dolayı eğitimini yarıda kesti. Daha sonra tanınmış edip ve tarihçilerden ders aldı. 19 yaşında doğduğu yerde öğretmenlik yapmaya başlayan Ayvazov, ilk makalelerini *Muvazene* ve *Türk* gazetelerinde yayımladı. İsmail Gaspiralı'nın yanında çalışmaya başlamadan önce aşırı Türkçü görüşlere sahip olan Ayvazov, Bakü'deki *Füyuzat* ve Mısır'daki *İçtihat* dergilerindeki yazılarında Türkçülük duygularından bahsetmekteydi. Yazın fes giyerek dolaşan Ayvazov, daima İstanbul Türkçesi ile konuşmaya çalıştı. Yazılarında Türklük, Müslümanlık, inkılâpçılık ve Kırım Türklerinin asli meselelerine geniş ölçüde yer verdi. Kırım siyasi ve kültür hayatında siyasetçi, gazeteci, öğretmen ve yazar olarak pek çok hizmet vermiş olan Ayvazov 1938 yılında kurşuna dizilerek öldürüldü. Ayrıntılı bilgi için bk: Zühal Yüksel, "Kırım Tatar Milli Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: XIII [Ahmet Bican Ercilasun'a Armağan], Konya 2003, s. 421-434.

Selmasi, Abbas Sihat, Ahmet Kamal, Mehmet Emin Resulzade, Hüseyin Cavit, Abdulla Şaik gibi Azerbaycanlı şair ve yazarların yanı sıra Abdullah Cevdet, Tevfik Fikret ve Abdülhak Hamit Tarhan gibi önemli Türk yazarlarda bulunmaktadır. Tek ve milli bir dil iddiasıyla yola çıkmış olmasına rağmen *Füyuzat* yayın politikasında bu iddiasını sürdürmemiş ağır bir Osmanlıca ile yazılmıştır. Bu yüzden Azerbaycan genelinde fazla yayılamayan *Füyuzat*, siyasi bir nitelik taşımamasına rağmen devrin ileri gelen aydınlarını bünyesinde barındırdığı için Azerbaycan'da milli şuurun uyandırılması sürecinin başlatıcısı olmuştur. Ayrıca yayın kadrosunda bulundurduğu Türk yazarlarla Azerbaycan ile Türkiye arasında kültür etkileşimi sağlayan *Füyuzat* yalnızca 32 sayı yayımlanabilmiştir.³⁶

Molla Nasreddin (1906-1931) dergisi Azerbaycan edebiyatının ilk resimli mizah dergisidir. 1906-1931 yılları arasında neşredilmiştir. 1906-1917 yılları arasında Tiflis'te, 1921'de Tebriz ve 1922-1931 yılları arasında da Bakü'de yayımlanmıştır. Azerbaycan Türkçesiyle neşredilen dergi toplam yedi yüz kırk sekiz sayı çıkmıştır. Yayınladığı satirik yazılar, karikatürler ve yazar kadrosuyla dikkat çeken *Molla Nasreddin*, zaman zaman Çar yönetimi tarafından kapatılmış olmasına rağmen yirmi beş yıl yayın hayatında kalmayı başarmıştır. *Molla Nasreddin* dergisi Azerbaycan edebiyatı ve basınında bir döneme damga vurmuştur. Başyazarı Celil Memmedguluzade³⁷ ve Mirza Elekber Sabir'dir. Ömer

³⁶Elif Koç, "Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S: 60, Haziran 2018, s. 191; Yıldırım, "a.g.m.", s. 153; Aşırılı, *a.g.e.*, s. 134-142.

³⁷Celil Memmedguluzade (1869-1932): Azerbaycanlı gazeteci, yazar ve fikir adamı. Mirza Celil ve ya takma ad olarak kullandığı Molla Nasreddin olarak bilinir. Medrese eğitimi sırasında Arapça ve Farsça öğrendi. Daha sonra devam ettiği Rus okulu sayesinde Rusça öğrendi. Eğitimini tamamladıktan sonra öğretmenlik yapmaya başladı. Öğretmenliği sırasında yazarlık faaliyetlerine başladı. 1903'te Tiflis'te *Şark-ı Rus* gazetesini çıkaran Azerbaycanlı gazeteci Mehmedmedağa Şahtahtlı'nın teklifini kabul edip gazetenin idarehanesinde çalışmaya başladı. Nahçıvanlı tüccar Meşhedî Aliasker Bağırzade ile ortak olarak *Şark-ı Rus* gazetesinin matbaasını satın alıp ona Gayret Matbaası adını verdiler. Kafkasya Türk-İslâm toplumunun milli, dini, kültürel ihtiyaçlarını çok iyi bilen iki arkadaş, 1905'teki Rus ihtilalinin getirdiği serbestlikten yararlanarak 7 Nisan 1905'te *Molla Nasreddin* adlı, kısmen renkli karikatürlü mizah dergisini çıkarmaya başladılar. Dergi ilk sayısından itibaren büyük ilgi gördü ve çok geçmeden Çarlık Rusyası'nda Türklerin ve Müslümanların yaşadığı her yerde geniş okuyucu kitesine ulaştı; İran'daki Türk ve Fars edebiyatlarını, fikir hareketlerini de derinden etkiledi. Celil Mehmedkuluzâde, Mirza Feth

Faik Numanzade, Mirza Said Ordubadi gibi yazar ve şairler ile Ezim Ezimzade gibi karikatüristler *Molla Nasreddin* dergisinin etrafında toplanarak “Molla Nasreddincilik” denilen yeni bir edebi akım meydana getirmişlerdir. Molla Nasreddinciler olarak adlandırılan bu grup, Azerbaycan Türklerinin bilinçlenmesi adına siyaset, kültür, ekonomi, sanat gibi birçok alanda yazılar yayınlamışlardır. Bu yazıların birçoğu ele alınan konu ya da kişiyi yermek adına kaleme alınmış olduğu için *Molla Nasreddin* dergisinin üslubu çağdaşlarından ayrılmıştır. Çünkü derginin amacı, kara mizah ile topluma doğru olanı gösterebilmektir. Bu açıdan *Molla Nasreddin* dergisi çoğunlukla dil, din, kadının toplumdaki yeri ve eğitimdeki aksaklıklara değinmiştir. Ayrıca toplumu gericiğe iten gelenekler, din adamlarının çıkarları uğruna dini sömürmeleri, idarecilerin Azerbaycan Türkleri üzerinde hakimiyet kurma çabaları da Molla Nasreddincilerin mizah çemberinden geçmiştir. İlk sayısından itibaren Azerbaycan Türklerinin problemlerine değinmeyi amaçlayan dergi yazarları, aynı zamanda doğu ülkeleriyle de ilgilenmiştir. Bu durum derginin daha geniş kitleler tarafından okunmasını sağlamıştır. Sesini duyurabildiği tüm toplumlar tarafından oldukça beğenilen *Molla Nasreddin* dergisi işlediği konular ve yayınladığı türler bakımından hem toplumsal hem de edebi yönü kuvvetli bir dergi olma özelliğine sahiptir. *Molla Nasreddin* dönemin Osmanlı toplumu ile yergilere de yer vermiştir.³⁸

Azerbaycan basın hayatı için önemli bir kişi olan Haşim Bey Vezirov³⁹ tarafından *Taze Hayat*, *İttifak*, *Seda* ve *Seda-yı Hakk* gazeteleri neşredilmiştir. İlk

Ali Ahundzade'nin açmış olduğu çığırda ilerleyerek sadece realist-demokratik-satirik edebiyat anlayışını geliştirmekle kalmamış, *Molla Nasreddin*'in çatısı altında bu derginin adıyla anılan ve Ömer Faik Numanzade, Mirza Elekber Sabir, Neriman Nerimanov, Abdürrahim Bey Hakverdili, Ali Nazmi gibi şahsiyetlerden oluşan realist-demokratik edebi bir mektep kurmayı da başarmıştır. Azerbaycan milliyetçiliğinin oluşmasında onun ve arkadaşlarının büyük rolü vardır. 1932'de Bakü'de vefat etti. Yavuz Akpınar, Yaşar Karayev, “Celil Mehmedkuluzade”, *DİA*, C: XXVIII, 2003, 543-545.

³⁸ Elif Kolikpınar, “Azerbaycan Edebiyatında İlk Mizah Dergisi *Molla Nasreddin* Üzerine Bir İnceleme”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Ana Bilim Dalı, Erzurum 2016, s. 5-25; İrfan Murat Yıldırım, “*Molla Nasreddin* Dergisi ve Türkiye”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S: IV/II, 2015, s. 661.

³⁹ Haşim Bey Vezirov (1868-1916): Şuşa'da doğdu. Babasını kaybettiikten sonra annesinin himayesinde büyüdü. Ortaokulu medresede ve daha sonra usul-i cedid okulunda tamamladı. Erivan Öğretmenler Pedagoji Okulunda eğitimine devam etti. Burada *Cafes*, *Ahmed* ve

olarak Zeynelabidin Tağıyev'in maddi desteği ile kurulan *Taze Hayat* (1907-1908), yayın politikasını hürriyet, müsavat, adalet, İslamiyet ve bu konularda halkın bilgilendirilmesi olarak açıklamıştır. 439 sayı olarak çıkan *Taze Hayat*'ın yazar kadrosunda Mirza Elekber Sabir, M. S. Ordubadi, Yusuf Ziya Talibzade bulunmaktadır. *Taze Hayat* çok geçmeden Panislamist ve Pantürkist politikaları desteklediği öne sürülerek kapatılmıştır. *Taze Hayat*'ın kapatılması üzerine yine Haşim Bey Vezirov tarafından çıkarılmaya başlanan *İttifak* (1908-1909), toplumsal, ekonomik ve edebi konularda yayınladığı yazılarıyla dikkat çekmiştir. 226 sayı olarak yayınlanan gazetede Rus edebiyatından çevirilere yer verilmiş olması önemlidir. Bunun yanında din, dinin yozlaşması ve din adamlarının eleştirilmesi gazetenin kısa sürede tepki çekmesine ve kapatılmasına sebep olmuştur. *İttifak* gazetesinin kapatılmasının ardından Haşim Bey, *Seda* (1909-1911) gazetesini çıkarmak için gerekli izinleri almıştır. 1909-1911 yılları arasında *Seda-yı Hakk*, *Seda-yı Vatan* gibi birçok isim değişikliğine uğrayarak neşredilen gazetenin yayın amacı Azerbaycan toplumunun terakkisi, Müslümanların ittifakı olarak açıklanmış dili ise sade Azerbaycan Türkçesi olarak belirtilmiştir. Gazete, 1911 yılında kapatılmıştır.⁴⁰

Karapet manzumesini ve *İnleme Azim* piyesini kaleme aldı. *Keşkül* gazetesinde küçük haberleri yayımlandı. Cahillik ve batıl inançlara karşı mücadelesinden dolayı içinde Stavropol'a sürgün edildi. 1906'da sürgün süresinin bitmesinin ardından Bakü'ye dönüp *İrşad* gazetesinde çalışmaya başladı. Bir müddet gazetenin geçici yazarlığını yaptı ve yazılarını *Seyid Haşim Vezirov* imzası ile neşretti. 1907'de kuruculuğunu yaptığı *Taze Hayat* gazetesinin ilk sayısı çıktı. 1908'de *Taze Hayat*'ın yayımı durduruldu. İki aydan sonra 1908'de *İttifak* gazetesinin ilk sayısı çıktı. *İttifak* gazetesinin yayımı da 1909'da hükümet tarafından durduruldu ve gazete kapatıldı. Bunu üzerine yazar, 1909'da "Millete ölünceye kadar hizmet etmek arzusu" ile *Seda* gazetesinin yayımına başladı. 1911'de *Seda*'nın da yayımı durdurulduktan sonra aynı yıl *Seda-yı Vatan* gazetesini yayımlamaya başladı. Gazetenin yayın hayatı bir yıl sürdü ve 1912'de *Seda-yı Vatan* gazetesi kapatıldı. Bu gazetenin yerine 1912'de *Seda-yı Hakk* gazetesi çıkarıldı ve bu gazetenin yayımı 1915'e dek devam etti. Yayınladığı *Taze Hayat*, *İttifak*, *Seda*, *Seda-yı Vatan*, *Seda-yı Hak*, gazetelerinde haber, malumat, şiir, makale, karikatür ve siyasi yazıları neşredildi. 1899'da *Evlenmek Su İçmek Deyil*, *Döyme Gapımı*, *Döyerler Gapımı*, *Uprava Hala'nın Gızı*, 1913'te *Tramvay Hanımın Toyu* oyunları neşredildi. V. Shekespeare'nin Otello faciasını çevirdi ve Otello rolünde oynadı. 4 Şubat 1916'da Bakü'de vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bk: http://azerbaycanedebiyati.atauni.edu.tr/index.php/sayfa/detay/hasim_bey_vezirov (Erişim Tarihi: 22.12.2018).

⁴⁰ Aşırılı, a.g.e., s. 106-108.

Mehmet Emin Resulzade başyazarlığı ve müdürlüğünde Bakü'de neşredilmeye başlanan *Açık Söz* (1915-1918) gazetesi, Azerbaycan Türkçesinin yaygınlaşmasında ve Azerbaycan'da Türkçülük fikrinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. 1915'te çıkan ilk sayısında "Müslüman" ve "Tatar" adı yerine "Türk" adını kullanması Türkçülük fikrinin oluşması için önemli bir adım olmuştur. *Açık Söz* gazetesi Azerbaycan halkını milli varlıklarını korumaya, hak ve hukuklarını talep etmeye ve bu fikirler etrafında birleşmeye davet etmiştir. Gazetenin ilk sayılarından itibaren, Rusya'nın içinde bulunduğu durum, Azerbaycan'da meydana gelen olaylar, milli-medeni bağımsızlık fikri, uzun süren savaşların halka olumsuz etkisi konuları üzerinde durulmuştur. Yazar kadrosunda, Mehmet Emin Resulzade, Hasan Bey Ağayev, Hüseyin Cavit, Ahmet Cevad gibi isimler vardır. *Açık Söz*, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu'da yersiz-yurtsuz kalan halkı için yardım kampanyası başlatmıştır. Azerbaycan'ın 1918'deki kısa bağımsızlık döneminde Musavat Partisinin yayın organı olan *Açık Söz*, cumhuriyetçilik fikrini ortaya koyarak Azerbaycan devletinin temel ideolojisini "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" olarak açıklamıştır. *Açık Söz*'ün tam olarak kaç sayı çıktığı bilinmemekle beraber, ortak fikir 700'ün üzerinde olduğudur.⁴¹

1920'de Sovyet Azerbaycan'ının kurulması milli Azerbaycan basınının sona ermesine sebep oldu. 1920-1980 yılları arasındaki Azerbaycan basını Gorbaçov'un iktidarına kadar sıkı bir Rus sansürüne tabii tutuldu. Bu dönemde Azerbaycan'daki gazeteler rejim değişikliği dolayısıyla resmi bir kimliğine bürünürken gazetelere yön veren başmakaleler güçlü yazarlardan yoksun kaldı. Sovyetlerin hakimiyetinden sonra Azerbaycan'da yayınlanan *Azerbaycan* gazetesi yönetimin yayın organı konumundadır. Azerbaycan Yazımcılar Birliği tarafından 1923'ten itibaren çıkarılmaya başlanan *Azerbaycan* dergisi (1923-) ise Azerbaycan edebiyatının günümüzde de devam eden en uzun soluklu yayın organıdır. Dergi dönem dönem "*Maarif ve Medeniyet*", "*İnkılap ve Medeniyet*", "*Vatan Uğrunda*" ve "*Relolyusiya ve Kultura*" şeklindeki isim değişikliklerine

⁴¹ Aşırılı, a.g.e., s. 112-117.

maruz kalsa da 1953 yılından bu yana *Azerbaycan* adı altında yayın hayatına devam etmektedir.⁴²

Sonuç

Azerbaycan'ın basın ile ilk tanışması Rusya'nın bölge üzerinde hakimiyet kurmasıyla olmuştur. Rusya'nın bölgede uyguladığı yaptırımları ve kanunları duyurmak amacıyla rejimin yayın organı olarak çıkan gazeteler hariç Azerbaycan basını 1905 yılına kadar ağır bir takibat ve sansüre maruz kalmıştır. Kısıtlı imkanlarla gerçekleştirdiğimiz bu çalışma esnasında Azerbaycan basın tarihini, 1905 öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayırabileceğimiz kanaatindeyiz. 1905 öncesi ağır sansüre maruz kalan Azerbaycan basını, 1905 İnkılabı ile birlikte kısa süreli bir canlanma dönemine girmişse de 1920 yılındaki Rus işgali, 1905'in getirdiği nispi serbestlik ortamına son vermiştir. Bundan sonra Azerbaycan basını 1980'li yıllara kadar bölgedeki Rus basınının gölgesinde kalmıştır.

Azerbaycan'da hakim oldukları dönemlerde Çar ve Sovyet rejimleri, ideolojilerine aykırı olan gazete ve dergileri sıkı bir takibat ile sansüre maruz bırakmışlardır. Bu sebeple, bu dönemde yayınlanan gazete ve dergilerin ömrü uzun süreli olmamıştır. Kapatılan dergi ve gazetelerin yayında, yazar kadrosunun büyük çoğunluğu da ya takibe alınmış ya da sürgüne gönderilmiştir.

Bu ortamda Azerbaycan basın tarihinin öncüsü sayılan *Ekinci*'nin başlattığı toplumsal problemler ve çözüm önerileri ile milli kimlik kazanılmasına yönelik düşünceler, devamında çıkan *Ziya*, *Ziya-yı Kafkasiyye*, *Keşkül*, *Şark-ı Rus*, *Hayat*, *İrşad* ve *Füyuzat* gibi gazete ve dergilerin savunuculuğunda devam etmiştir. Yalnızca *Molla Nasreddin*, kullandığı mizahi ve yerici üslup ile diğerlerinden ayrılmıştır.

Millet olma bilinci ve toplumsal sorunlara ışık tutmak sloganlarıyla yola çıkan yayın organları, Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihinde önemli rol oynayan Hasan Melikzade Zerdabi, Mehmet Emin Resulzade, Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu, Mirza Fethali Ahundov gibi öncü şahsiyetleri bünyesinde

⁴² Akpınar, *a.g.e.*, s. 95.

toplamaştır. Yazdıkları yazılarla halkın geçmişini tanınmasını ve milli bilincin uyanmasını amaçlayan bu kişiler, sosyal olayları doğrudan değil dolaylı olarak anlatma yolunu seçmişlerdir. Bu dönemde Azerbaycan yayın organlarında en çok işlenen konular ise, din, kadının toplumdaki yeri, Azerbaycan dili ve sadeleştirilmesi başta olmak üzere dönemin diğer siyasi ve kültürel konularıdır.

1920 Rus işgalinden sonra ise Azerbaycan basınında yeni bir sansür dönemi başlamış, bu tarihten sonra çıkan gazete ve dergiler Sovyet Rusya'nın yayın organı haline dönüşmüştür. Yaklaşık 60 yıl sürecek olan Rus merkezli yayın hayatı ise 1980'li yıllarda başlayan Gorbaçov iktidarına kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

AÇIKKAYA, Savaş, “Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: XXVIII, Kayseri 2010, s. 403-420.

AKPINAR, Yavuz, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yayınları, İstanbul 1994.

AKPINAR, Yavuz, “Hasan Bey Zerdabi”, *DİA*, C: XVI, 1997, s. 362-363.

AKPINAR, Yavuz, Yaşar Karayev, “Celil Mehmedkuluzade”, *DİA*, C: XXVIII, 2003, 543-545.

AKPINAR, Yavuz, “Mirza Alekber Sabir”, *DİA*, C: XXXV, 2008, s. 345-346.

AKPINAR, Yavuz, “Seyyid Azim Şirvani”, *DİA*, C: XXXVII, 2009, s. 50-51.

AKPINAR, Yavuz, “Ali Turan”, *DİA*, C: XLI, 2012, 408-410.

ALGAR, Hamid, “Mirza Feth Ali Ahundzade”, *DİA*, C: II, 1989, s. 186-190.

AŞIRLI, Akif, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*, Elm və Təhsil Nəşriyyatı, Bakı 2009.

“Azeri Matbuatının Muhtasar Tarihçesi”, *Yeni Kafkasya*, S: IX, İstanbul 1926, s. 1-16.

BAYKARA, Hüseyin, “1905 ve 1917 Rus İnkıpları Arasında Azerbaycanda Basın”, *Türk Kültürü*, C: II, S: XXI, Ankara 1964, s. 114-117.

BENNİGSEN, A., Quelquejay, L.C., *Stepte Ezan Sesleri*, Çev. Nezih Uzel, İrfan Yayımcılık, İstanbul 1994.

İMANOV, Vügar, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2003.

KAZAN, Hüseyin, “Azerbaycan Milli Uyanışında Aydınlar ve Basın”, *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, C: I/I, s. 28-43.

KOÇ, Elif, “Çarlık Dönemi Azerbaycan Matbuatı Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S: 60, Haziran 2018, s. 181-196.

KOLİKPINAR Elif, “Azerbaycan Edebiyatında İlk Mizah Dergisi *Molla Nasreddin* Üzerine Bir İnceleme”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Ana Bilim Dalı, Erzurum 2016.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin, *Mücadeleye Adanan Hayat: Neriman Nerimanov*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Mehmet Emin Resulzâde'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetler ve Düşünceleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995.

TÜRKYILMAZ, Selçuk, “Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, İzmir 2006.

UZUN, Mustafa, “Abdürreşid İbrahim”, *DİA*, C: I, 1988, s. 295-297.

YEŞİLOT, Okan, *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

YEŞİLOT, Okan, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

YILDIRIM, İrfan Murat, “Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S: II/II, 2013, s. 147-160.

YILDIRIM, İrfan Murat, “Molla Nasreddin Dergisi ve Türkiye”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S: IV/II, 2015, s. 658-666.

YÜCE, Nuri, “Ahmet Ağaoğlu”, *DİA*, C: I, 1988, s. 464-466.

YÜKSEL, İbrahim, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, Acar Yayınları, İstanbul 1988.

YÜKSEL, Zühal, “Kırım Tatar Milli Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: XIII [Ahmet Bican Ercilasun'a Armağan], Konya 2003, s. 421-434.

İnternet Kaynakları

http://azerbaycanedebiyati.atauni.edu.tr/index.php/sayfa/detay/hasim_bey_vezirov (Erişim Tarihi: 22.12.2018).

Kırımın Sesi Gazetesi, 12 Ekim 2018. (<http://kiriminsesigazetesi.com/ismail-bey-gaspralinin-fikir-dostu-said-unsizadenin-yazgan-dersligi-talim-ul-etfal-tahzib-ul-ahlaq/>). (Erişim Tarihi: 21.12.2018).

2008 RUSYA-GÜRCİSTAN SAVAŞI SONRASI GÜRCİSTAN- İRAN İLİŞKİLERİ

Ramile Behlül kızı DADAŞOVA*

Özet

Dış faktörler İran ve Gürcistan arasındaki ilişkileri kuvvetle etkilemekte ve İran - Gürcistan ilişkileri ABD, İsrail ve Rusya ile ilişkilere bağlı olarak düz bir çizgide gelişmemektedir. İran, Gürcistan'la olan münasibetlerde Rusya ile ilişkileri, Gürcistan ise İran ile münasibetlerde ABD ve İsrail ile ilişkileri bozmamak için dikkatli davranmaktadırlar. 2008 yılının Ağustos ayında Gürcistan - Rusya Savaşı'nın ardından bölgedeki denge değişti. İran, ucuz ve alternatif bir gaz sağlayıcısı olarak Gürcistan'ın dikkatini çekti. Rusya'nın Güney Ossetya ve Abhazya'nın bağımsızlıklarını tanınması hem bölgede, hem de uluslararası düzlemde endişeye neden oldu. Gürcistan, Rusya ile diplomatik ilişkilerini kesti. Gürcistan Rusya'ya olan bağımlılığını zayıflatacak yeni bir ortak aramak için İran'la olan ekonomik ilişkilerini genişletti. Ayrıca Gürcistan, bölgenin büyük güçlerinden biri olan Rusya tehdidine karşı bölgedeki diğer güçlü devlet olan İran ile olan ilişkilerini güçlendirmesi gerektiğini de anlıyordu. İran Gürcistan'ı Avrupa pazarlarına girmenin bir yolu olarak görmekteydi.

Gürcistan İran ile ilişkilerde askeri işbirliğinde olduğu Batı, İsrail ve ABD'nin çıkarlarını göz önünde bulunduruyor. İran ve Gürcistan arasındaki vize rejimi 2010'da kaldırıldıktan sonra iki ülke arasındaki ilişkiler gelişmeye başladı. 2010-2013 yılları arasında gerçekleşen iki ülke arasındaki vizesiz rejim, ekonomi ve turizm alanında işbirliğinin geliştirilmesine katkıda bulundu. Gürcistan ABD ve İsrail ile olan ilişkilerinde soğukluk yaratmamak için 1 Temmuz 2013'te, İran'la olan vizesiz dolaşımı tek taraflı olarak iptal etti. Gürcistan ABD'nin İran'a karşı olan yaptırımlarını iptal etmesinin ardından 15 Şubat 2016'da vizesiz rejimi tekrar uygulamaya aldı ve iki ülke arasındaki ekonomik ve turistik alanlardaki ilişkiler yeniden güçlendi. Dolayısıyla Rusya ile yaptığı savaş Gürcistan'ın İran'la olan ilişkilerini güçlendirirse de Gürcistan İran'dan dolayı ABD ile arasındaki ilişkileri bozmak istemiyor.

Anahtar Kelimeler: Rusya-Gürcistan Savaşı, İran-Gürcistan ilişkileri, karşılıklı işbirliği, ekonomik ilişkiler, vizesiz rejim.

* Doç.Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü, dadashova.ramila@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2376-5941>

Abstract

Georgian-Iranian Relations After The Russian-Georgian War in 2008

Foreign factors seriously affect the relationships between Iran and Georgia, and Iran-Georgian relations don't make a linear progress depending on their relations with the USA, Israel and Russia. While Iran is careful about not breaking off the relations with Russia on its relations with Georgia, on the other side Georgia is prudential on sustaining its relations with the USA and Israel with regard to its relations with Iran. The Russia-Georgian War changed the balance in the region in August, 2008. The factor that makes Iran important for Georgia is the energy factor. Russia's recognition of South Ossetia and Abkhazia's independence caused anxiety both in the region and in the international arena. Georgia broke off the diplomatic relations with Russia. Georgia expanded the economic relations with Iran in seeking of a new partner to weaken its dependency on Russia. Georgia realized that he must strengthen the relations with Iran which is the secondary power in the region against the possible threat by Russia - one of the powerful states in the region. Iran considered Georgia as means for penetrating into the European market.

In relations with Iran, Georgia have regard to the interests of the West, Israel and the USA – with those it is in a military cooperation. Having an agreement upon the visa-free regime between Georgia and Iran by 2010, the relations between the two countries began to flourish. The visa-free regime between the two countries in 2010-2013 promoted the development of cooperation in the fields of economy and tourism. On the 1st of July, 2013 Georgia stopped the free visa regime with Iran unilaterally in order not to weaken the relations with the USA and Israel. After cancellation of the USA sanctions on Iran, Georgia recovered the visa-free regime on the 15th of February, 2016 and the relations on economy and tourism fields again were strengthened between the two countries. Thus, despite of the fact that the war with Russia led to reinforcement of relations with Iran, Georgia doesn't want to weaken the relations with the USA for Iran.

Keywords: the Russia-Georgian war, Iran-Georgian relations, mutual cooperation, the economic relations, the visa-free regime

İran-Gürcistan diplomatik ilişkilerini şekillendiren faktörleri incelerken, iki ülke arasındaki ilişkileri etkileyen faktörleri gruplara ayırmak gerekir. İlk olarak dış faktörler İran ve Gürcistan arasındaki ilişkileri kuvvetle etkilemekte, İran-Gürcistan ilişkileri ABD, İsrail ve Rusya ile ilişkilere bağlı olarak düz bir çizgide gelişmemektedir. İkincisi, İran ve Gürcistan arasındaki ilişkiler iç faktörlerden etkilenmektedir. Şöyleki, İran'ın enerji kaynaklarına Gürcistan'ın ihtiyacı vardır. İran, özellikle ABD tarafından askeri güvenliğini koruma açısından Gürcistan'ın stratejik konumundan yararlanmaktadır.

İran'ın diğer ülkelerle olduğu gibi Gürcistan ile ilişkilerinde de karşı tarafın üçüncü ülkelerle olan ilişkileri önem taşımıştır. Karşı tarafın üçüncü ülkelerle olan ilişkilerinin siyasi ilişkiler üzerindeki etkisi Gürcistan'da daha belirgindir. İran, Gürcistan'la olan ilişkilerde Rusya ile Gürcistan ise İran ile ilişkilerde ABD ve İsrail ile münasibetleri bozmamak için dikkatli davranmaktadırlar.

Gürcistan, demokrasi, insan hakları ve iyi idarecilik, hukuk devleti konularında AB ile NATO programları aracılığıyla ABD ile ordunun modernizasyonu çerçevesinde de ABD ile yakın işbirliğine girmiştir. Bu ise Gürcistan'ı ister istemez Rusya ile karşı karşıya getirmiştir. Reha Yılmaz yazıyor ki, Rusya ile ilişkilerini Azerbaycan kadar iyi yönetemeyen Gürcistan, Rusya ile Batı'nın nüfuz savaşlarının açık alanı olmuştur¹. 2008 yılının Ağustos ayında Rusya-Gürcistan Savaşı bölgesel dengeleri yakından etkiledi. Rusya'nın ani olarak Güney Ossetya ve Abhazya'nın bağımsızlıklarını tanıması hem bölgede, hem de uluslararası düzlemde endişeye neden oldu. Savaş sonucunda Güney Ossetya fiili olarak bağımsızlık elde etse de, onun bağımsızlığı hiçbir devlet tarafından tanınmıyordu². 8 Ağustos 2008'de Gürcistan hükümeti kendi toprak bütünlüğünü sağlamak için bölücü Güney Ossetya'nın başkenti Tshinvali'ye dahil oldu. Kısa süre içinde Tshinvali şehrini ele geçirse de, Rusya Gürcistan'ı işgalle suçlayarak kısa sürede Tshinvali şehrini terk etmesi konusunda Tiflise ultimatoma gönderdi. Bunu takiben Rusya kendi vatandaşlarını korumak maksadıyla Gürcistan'a saldıracağını bildirdi. Gürcistan da Rusya'nın uyarılarını dikkate almayarak Tshinvali şehrini terk etmeyeceğini beyan etti.

Sonuç olarak aynı gün Rus birlikleri Kuzey ve Güney Ossetya'yı birleştiren Rogun geçidiyle kendi vatandaşlarını ve sınırda yerleştirilen Rus barış güçlerini korumak amacıyla Güney Ossetya'ya girdiler. Tskhinvali'yi işgal eden Ruslar, Gürcistan'ın içlerine doğru ilerlediler. İşgal sırasında Rusya tarafından 150

¹ Reha Yılmaz. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Rus-Gürcü İlişkileri ve Kırılma Noktaları. *Avrasya etüdler*, 38/2 (2010), 21.

²Южная Осетия – объект беспристрастного изучения [South Ossetia - the object of impartial study]. 09.06.2010. https://www.golos-ameriki.ru/a/osetia-russia-2010_06_09-95980209/185607.html

tank ve zırhlı araç kullanılmış, Gürcistan topraklarını bombalamak için Pskov şehrinin tümeni katılmıştır.

25 Ağustos 2008'de Rusya, Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanıdı ve 9 Eylül'de onlarla diplomatik ilişkiler kurdu. Rusya Başbakanı Vladimir Putin, Gürcistan'ın agresif ve soykırım politikasıyla kendi toprak bütünlüğünü ihlal ettiğini belirtti³. Rusya Güney Osetya'ya 200 milyon dolar yardımda bulundu⁴. Güney Osetya Rusya, Nikaragua ve Venezuela hariç, diğer tüm ülkeler tarafından Gürcistan'ın bir bölgesi olarak tanınmaktadır.

Gürcistan toprak bütünlüğünü ihlal ettiği için Rusya ile diplomatik ilişkileri kesti ve parlamento "Rusya Federasyonu'nun Gürcistan topraklarını işgaline dair" karar aldı. Rusya Devlet Başkanı Dmitry Medvedev, 7 Nisan 2011'de Abhazya ve Güney Osetya ile vizesiz seyahat konusunda hükümetler arası bir anlaşma imzaladı. Rusya'nın bu adımından sonra, dünya devletleri ve uluslararası örgütler olaylara tepki gösterdi. Uluslararası kamuoyu Rusya'nın bu işgalci politikasını kesin olarak kınadı. Güney Osetya ve Abhazya BM, Avrupa Birliği, ABD tarafından Gürcistan toprağı olarak tanınmaktadır.

Gürcistan gibi küçük bir devlete karşı Rusya gibi bir süper gücün askeri operasyonlar düzenlemesi Rusya'nın Gürcistan üzerindeki tüm etki olanaklarının zayıfladığını gösterdi. BDT aracılığıyla eski Sovyet coğrafyasında denetimin imkansızlığı, ayrıca artık NATO'nun Rusya'nın güney sınırlarına kadar ilerlediği kanıtlandı. Gürcistan, Rusya'nın bölgede manevra olanaklarını önemli ölçüde kısıtlamakta ABD ve Batı ile olan ilişkileri tercih etmektedir.

İran'ı Gürcistan için önemli kılan faktör enerji faktörüdür. 2008'deki Gürcistan - Rusya savaşının ardından Tiflis, Rusya'nın enerji bağımlılığını ortadan kaldırmaya çalıştı. İran, ucuz ve alternatif bir gaz sağlayıcısı olarak Gürcistan'ın dikkatini çekti. Rusya ile yaşadığı sorunlar ve bu sorunların enerji güvenliği üzerindeki etkisi, Gürcistan'ı tarihsel enerji tedarikçisi olan bu ülkeye alternatifler

³ Кабисов В.А. Последствия грузино-югоосетинского вооруженного конфликта 2008 года [Consequences of the 2008 Georgian-South Ossetian Armed Conflict] // *Историческая и социально-образовательная мысль*. № 2/2, 2016, 56.

⁴Russia to provide \$200 mln in urgent aid for S. Ossetia. 11.08.2008. <https://sputniknews.com/russia/20080811115961365/>

bulmaya zorladı. Bu yönde başlıca rolü Azerbaycan oynasa da, Gürcistan İran olanaklarından da yararlanmaya çalıştı. 2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan savaşı İran-Gürcistan ilişkilerinde karşılıklı işbirliği açısından yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Rusya'ya bağımlılığını azaltmak için bölgede kendine ortak arayan Gürcistan İran'la ekonomik ilişkileri genişletti. Çünkü, Gürcistan'a verilen gaz fiyatındaki artış (1.000 metreküp başına 110 dolar'dan 230 dolar'a ulaşması) da dahil olmak üzere 2008 yılında Moskova tarafından uygulanan ekonomik yaptırımlar, Gürcistan'ı İran'ın şahsında alternatif enerji kaynağı arayışına itti. Gürcistan ve Rusya arasındaki savaş ve ilişkilerin bozulması İran-Gürcistan işbirliğine yeni kapı açtı.

İran da Avrupa'ya çıkış için Gürcistan'la olan bağların güçlenmesini umuyor. M. Gasımlı, İran'ın Avrupa'yla ilişkilere alternatifler aradığını yazıyor. İran, Bulgarlara Avrupa-Bulgaristan yolunu (Burgaz) teklif etmişti. Ona göre, bu yol Karadeniz'deki Poti ve Batum limanlarına kadar, daha sonra Gürcistan'dan Ermenistan'a, oradan da İran'a kadar uzayabilir⁵. Bununla birlikte, eğer İran, Gürcistan ve Karadeniz yoluyla doğalgazını Avrupa'ya ve Ukrayna'ya taşımayı planlıyorsa, o zaman Rusya'nın buna izin vermeyeceğini de dikkate almalıdır. Rusya'nın bu tutumu Gürcistan için gaz üretiminde dünya ikincisi olan İran ile ilişkilerin güçlendirilmesini önemli kıldı. İran'la güçlü ekonomik ilişkiler Gürcistan'ın ticaretinin gelişimine katkılı olabilirdi. Ayrıca Gürcistan, bölgenin büyük güçlerinden biri olan Rusya tehdidine karşı bölgedeki diğer güçlü devlet olan İran ile olan ilişkilerini güçlendirmesi gerektiğini de anlıyordu. İran da, enerji kaynakları ihracatı için yeni bir pazar arayışındaydı. İran ABD'ye karşı olan rekabette Rusya'nın bölgede olmasına öncelik veriyor. A.Hasanov, Tahran'ın Rusya'nın Güney Kafkasya'daki konumunu güçlendirmekte ilgili olduğunu yazıyor. Çünkü Batı'nın bölgede etkinleşmesine karşı tek başına direnme gücüne sahip değil⁶.

⁵Qasımlı M. *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti(1991-2003)*: 2 hissədə. 1 hissə. (Bakı:Mütərcim, 2015), 579.

⁶Həsənov Ə. *Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti: Dərslük*, (Bakı: Azərbaycan, 2005), 577.

Gürcistan Şarkiyat Enstitüsü Başkanı Georgiy Sanikidze Gürcistan - İran ilişkilerini "soğuk, iyi komşuluk ilişkileri" olarak nitelendiriyor. Ona göre, İran, Rusya'nın çıkarlarına aykırı olacak hiçbir bir adım atamaz. O, İran için kendi çıkarlarının aksine, Rusya'nın Güney Kafkasya'da olan çıkarlarının öncelikli olduğunu kabul ettiğini bildirmektedir⁷. Ağustos 2008'de Rusya-Gürcistan Savaşı sırasında Batı ülkeleri tarafından Rusya'ya yönelik uluslararası yaptırımlar uygulanmaya başlandıktan sonra Rusya alternatif bir ticaret ortağı olarak İran'a yöneldi. Ahmet Nafiz Ünalmiş ve Şafak Oğuz yazdıkları makalede, Rusya-Gürcistan Savaşının Rusya ile Gürcistan arasında yaşanan bölgesel bir savaştan ziyade, Rusya ile ABD ve NATO başta olmak üzere Batılı Devletler arasında küresel egemenlik amacı güden bir vekâlet savaşı örneği teşkil ettiğini ve sonucunun sadece Avrasya bölgesinden ziyade küresel güvenliği etkilediğini öne sürmekteydiler⁸.

Gürcistan ABD'nin İran'a karşı yaptırımlarından dolayı İran'la ilişkiler kurmak istememiş, Rusya ile savaş ve Gürcistan'a verilen gazın durdurulması Gürcistan'ı İran'la ilişkiler kurmaya zorlamıştır. Böylece, Rusya - Gürcistan Savaşı, ABD'nin Karadeniz'deki askeri varlığını göstermesine olanak sağladı ve Gürcistan'ı ABD ile askeri işbirliği yapmaya zorladı. Rusya, 2008 savaşından sonra en büyük yenilgiye uğrayan devlet olarak Gürcistan'ın Batı'ya yönelmesini daha da hızlandırdı. Rusya'dan sonra dünyanın ikinci büyük gaz rezervlerine sahip olan ve enerji ihracatı için yeni pazar arayan İran, Moskova ve Tiflis arasındaki anlaşmazlıktan yararlandı. Bunun yanı sıra Gürcistan'la ilişkilerini düzene sokarak enerji ihracı için yeni pazar elde etti ve ekonomik ilişkilerini geliştirdi.

Tiflis için bölgede temel sorun Rusya'nın içişlerine müdahalesi meselesidir. Gürcistan bu mücadelede güçlü devlet olarak İran'ı değil ABD'yi görmektedir. Belirttiğimiz gibi, Gürcistan ülkenin gazla temin edilmesinde çıkış

⁷Иран-Грузия: извилистая дорога к региональному партнёрству [Iran-Georgia: a winding road to a regional partnership]. 12.03.2015. <https://eadaily.com/ru/news/2015/03/12/iran-gruziya-izvilistaya-doroga-k-regionalnomu-partnyorstvu>

⁸ Ünalmiş Ahmet Nafiz, Şafak Oğuz. 2008 Rusya-Gürcistan Savaşının Vekalet Savaşı Teorisi Açısından İncelenmesi. *Karadeniz Araştırmaları*. XVI/61(2019): 31-41.

yolunu İran'la ekonomik ilişkilerinin güçlenmesinde görmekteydi. Fakat İran'ın nükleer programından kaynaklanan sorunları Gürcistan ile ilişkilerinde engeller oluşturmuş ve hatta belli dönemlerde ilişkilerin zayıflamasına neden olmuştur. Çünkü Gürcistan İran ile ilişkilerinde Batı'nın çıkarlarını, askeri alanda işbirliği yaptığı ABD'nin, İsrail'in çıkarlarını dikkate almaktadır.

2010'da Gürcistan ve İran arasında serbest vize rejimi konusunda görüşmeler yapıldı. Taraflar sabit kültürel ilişkilerin önemi ve gelecekte iki ülke arasındaki turizm ilişkilerinin gelişimini ele aldılar⁹. Böylece İran-Gürcistan ilişkileri esasen 2010 yılından itibaren gelişmeye başladı. Gürcistan Dışişleri Bakanı Grigol Vaşadze ve İran Dışişleri Bakanı Manuçöhr Mottaki 3 Kasım 2010'da iki ülke arasında vizesiz rejim konusunda anlaşma imzaladılar¹⁰. Bu anlaşma, 27 Ocak 2011'de yürürlüğe girdi. Vizenin kaldırılması karşılıklı ilişkilerin gelişmesine sebep oldu. M.Mottaki, ulaşım alanındaki ilişkilerin önemini vurguladı: "Gürcistan İran için, İran Gürcistan için olmalıdır. Bu şekilde Karadeniz, Basra Körfezi ile bağlantı kuracak"¹¹. G.Vaşadze de Gürcistan ve İran arasında ekonomik işbirliğinin gelişiminden bahsetti. Ona göre, İran'dan gelen turist sayısı % 173'e ve ticaret dengesi ise % 63'e kadar artmıştır¹². Batum'da İran Baş Konsolosluğu, Tiflis'te ise İran Kültür Merkezi açıldı. İki başkent arasında doğrudan uçuş seferleri başlatıldı. Her iki tarafta da turist akını yaşandı. Ekonomik ilişkiler gelişti¹³. 2010 yılında iki ülke arasındaki ticaret cirosu 42 milyon dolar oldu¹⁴.

⁹ Холодные, добрососедские отношения с Ираном [Cold, good-neighborly relations with Iran]. 01.04.2016. <http://www.apsny.ge/2016/pol/1459546808.php>

¹⁰ Грузия и Иран подписали соглашение о безвизовом режиме [Georgia and Iran signed an agreement on visa-free regime]. 11.04.2010. <http://ru.1in.am/496.htm>

¹¹ Между Грузией и Ираном подписано соглашение о безвизовом режиме [Agreement on visa-free regime signed between Georgia and Iran]. 04.11. 2010. http://aze.az/news_mezhdu_gruzией_i_44586.html

¹² Грузия и Иран подписали соглашение о безвизовом режиме [Georgia and Iran signed an agreement on visa-free regime]. 11.04.2010. <http://ru.1in.am/496.html>

¹³ Михайлов В. Иран – Грузия: Трудная дорога к партнёрству [Iran - Georgia: Difficult road to partnership]. 27.03.2014. http://www.iran.ru/news/analytics/93042/Iran_Gruziya_Trudnaya_doroga_k_partnyorstvu

¹⁴ Рциладзе Г. Кавказское сотрудничество [Caucasian cooperation]. <http://georgiamonitor.org/news/254/958/>

Vizesiz rejim döneminde İran ve Gürcistan yetkilileri birçok kez karşılıklı ziyaretler gerçekleştirdiler¹⁵. İran ve Gürcistan arasındaki vize rejimi 2010'da kaldırıldıktan sonra İran'ın Gürcistan ekonomisine yaptığı yatırım, özellikle ticaret ve turizmde kendini gösterdi. Gürcistan Ulusal İstatistik Kurumu'nun verilerine göre, bu dönemde 13600 İran vatandaşı Gürcistan'ı ziyaret etti. Bu oran önceki yıllara kıyasla daha fazladır¹⁶. Batum'da İran Baş Konsoloslugu % yüzde 91 açıldı. İki ülke arasında doğrudan uçuş seferleri başladı. Her iki taraftan turist hareketliliği arttı. Aynı zamanda ikili ekonomik ilişkiler güçlendi. İranlı şirketler Gürcistan'ı Avrupa pazarlarına girmenin bir yolu olarak görmekteydiler. Vize rejimi kaldırılınca, İranlı işadamları Gürcistan'da faaliyete başladılar ve bankalarda hesap açtılar. 2010-2013 yılları arasında başlatan iki ülke arasındaki vizesiz rejim, ekonomi ve turizm alanında işbirliğinin geliştirilmesine katkıda bulundu. 2011'den sonra, İran'ın Gürcistan'a, özellikle de sanayi sektörüne yaptığı yatırımlar arttı. 2013'te İsrail, İran'ı resmen Tiflis'teki İsrail Büyükelçiliği'nde bombalı saldırı olayında itham etti. ABD İran'a karşı yaptırımlar uyguladı. Gürcistan ABD ve İsrail ile olan ilişkilerinde soğukluk yaratmamak için İran'la olan serbest vize sözleşmesini iptal etti. 1 Temmuz 2013'te Gürcistan, İran'la olan vizesiz dolaşımı tek taraflı olarak iptal etti. Ancak bu durumu Tahran kabul etmedi ve Gürcistan'a vizesiz dolaşımın tekrar uygulanmasını önerdi. Vize'nin tekrar uygulanmasıyla Gürcistan'da İran bankaları kapatıldı. Gürcistan İran'dan olan turistlerini, büyük yatırımları kaybetti. 2015 yılının Kasım ayında İran'a karşı olan tutumlar değiştikten, yani ABD'nin yaptırımları kalktıktan sonra İran'la Gürcistan arasındaki ilişkiler tekrar gelişti¹⁷. Gürcistan ABD'nin İran'a karşı olan yaptırımlarını iptal etmesinin ardından 15 Şubat 2016'da vizesiz rejimi tekrar uygulamaya aldı ve iki ülke arasındaki ekonomik ve turizm alanlarındaki ilişkiler

¹⁵ Chitadze Nika Geopolitical Interests of Iran in South Caucasus and Georgian-Iranian Relations. *Journal of Social Sciences*, 1(2), (2012), 9-10.

¹⁶ Chitadze. Geopolitical Interests of Iran in South Caucasus and Georgian-Iranian Relations, 9-10.

¹⁷ Samore Gary. Sanctions Against Iran: A Guide to Targets, Terms, and Timetables Addendum to: Decoding the Iran Nuclear Deal (April 2015). June 2015. <https://www.belfercenter.org/publication/sanctions-against-iran-guide-targets-terms-and-timetables>

yeniden güçlendi. Daha sonra Gürcistan tarafı İran'dan doğal gaz ithalatı için görüşmelere başladı. 19 Mayıs 2015'te iki ülke arasında karşılıklı İşbirliği Komisyonu toplantısında bir mutabakat zaptı imzalandı. Belgede, her iki taraf eğitim, turizm, ulaşım ve özellikle enerji sektörü olmak üzere ortak projelere girme niyetlerini belirttiler. Gürcistan, İran petrolünün Avrupa'ya giden en ucuz yoludur. İran'ın Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanımaması ve Gürcistan'ın egemenliğini ve toprak bütünlüğünü desteklemesi Tiflis için büyük önem taşımaktadır. Rusya'nın resmi olarak Abhazya ve Güney Osetya'yı tanımamasından sonra bile İran'ın Rusya Büyükelçisi Seyyid Mahmud Rıza Seccadi Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını ister şimdi isterse de gelecekte tanımayacağını vurguladı¹⁸. Çünkü İran'ın kendisi, toprak bütünlüğü ilkesinin bozulmasının bir gelenek haline gelebileceğinden endişe ediyor. Rus siyaset bilimci Sergey Markedonov İran'ın bu tutumunu şöyle açıklamaktadır: "İran dünya devletlerinin sınırlarına tekrar bakılmasından korktuğu için yeni devletlerin bağımsızlığını tanımıyor"¹⁹. Sergey Markedonov'u haklı sayabiliriz. İran 1813-1828 yıllarında imzalanan Gülistan²⁰ -Türkmençay²¹ anlaşmasına göre Azerbaycan, Araz Nehri boyunca iki devlet arasında bölündü: Kuzey Azerbaycan Rusya'ya katıldı ve Güney Azerbaycan İran'a katıldı. İran dünya devletlerinin sınırlarına tekrar bakılmasından, Güney Azerbaycan'ı kaybetmekten korkuyor. Dolayısıyla, Gürcistan'la olan ilişkilere değil, İran'ın Gürcistan çatışmalarındaki tutumu sadece Gürcistan'la değil, aynı zamanda Kafkasya bölgesi devletleri ile

¹⁸ Asatiani Levan, A. Brief overview of Iranian-Georgian Diplomatic Relations. *Georgian Foundation for Strategic and International Studies*. 2016. <https://www.gfsis.org/files/library/opinion-papers/55-expert-opinion-eng.pdf>; Грузия-Иран: вопросов больше, чем ответов [Georgia-Iran: more questions than answers]. 08.09.2010. <http://www.blackseanews.net/read/35>

¹⁹ Маркедонов С. Иранская готовность [Iranian readiness]. <http://www.kontinent.org/article>

²⁰ 1804-1813, Rusya - İran savaşı sonucunda 12 Ekim 1813'te Rusya İmparatorluğu ile İran arasında imzalanan ilk anlaşmadır. Gülistan Antlaşması uyarınca, Kuzey Azerbaycan hanlıklarından Revan ve Nahçıvan hariç diğer tüm hanlıklar (Lenkeran, Şirvan, Guba, Bakü, Gence, Karabağ, Şeki) Rusya'ya verildi.

²¹ 1826-1828 yılları arasındaki İkinci Rusya - İran Savaşı sonucunda, 10 Şubat 1828'de Rusya ve İran arasındaki Türkmençay anlaşması gereğince Azerbaycan'ın Aras nehrinden kuzeydeki tüm toprakları Rusya'nın, güneydeki toprakları ise İran'ın eline geçti. Anlaşmaya göre Rusya'ya kuzey Azerbaycan toprakları yanı sıra Revan ve Nahçıvan da verildi.

şekillenen ilişkilere bağlıdır. Öte yandan ise Rusya-Gürcistan savaşı ABD'ye Karadeniz'de askeri varlığını gösterme olanağı sağlamakta ve Gürcistan'ı ABD ile askeri yönden işbirliğine daha fazla zorlamaktadır. Dolayısıyla Rusya ile yapılacak savaş Gürcistan'ın İran'la olan ilişkilerini güçlendirse de Gürcistan İran'dan dolayı ABD ile arasındaki ilişkileri bozmak istemiyor.

Sonuç

Ağustos 2008'de Gürcistan - Rusya Savaşı, Rusya'nın Abhazya ve Güney Osetya'yı tanıması ve onlarla diplomatik ilişki kurulması bölgedeki dengeni değiştirdi. Gürcistan, toprak bütünlüğü nedeniyle Rusya ile diplomatik ilişkilerini durdurdu. Gürcistan ile Rusya arasındaki ilişkilerin yıkılması, İran-Gürcistan işbirliğine yeni bir kapı açtı. Gürcistan, Rusya'ya bağımlılığını azaltmak için bölgede İran ile ekonomik bağlarını genişletti. Aynı zamanda İran, Gürcistan ile Avrupa'ya ulaşmak için bağları güçlendirmeyi umuyordu. Gürcistan'ın ülkenin doğal gaz arzına katılımı, İran'la ekonomik bağlarını güçlendirirken, İran'ın nükleer programı ile ilgili sorunlar Gürcistan-İran ilişkilerinde engeller yarattı. Çünkü Gürcistan, Batı'nın İran'la ilişkilerinde, ABD'nin askeri alandaki çıkarlarıyla ve İsrail'in çıkarlarıyla ilgileniyor. Tiflis için bölgedeki asıl sorun, Rusya'nın içişlerine katılımı meselesi ve ABD'yi bu mücadelede ülkelerinin savunucusu olarak görmektir.

KAYNAKÇA

Asatiani Levan. A.Brief overview of Iranian-Georgian Diplomatic Relations 2016. *Georgian Foundation for Strategic and International Studies*. <https://www.gfsis.org/files/library/opinion-papers/55-expert-opinion-eng.pdf>

Chitadze Nika. Geopolitical Interests of Iran in South Caucasus and Georgian-Iranian Relations. *Journal of Social Sciences*, 1(2) (2012): 5-12

HƏSƏNOV, Əli. *Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti*: Dərslük, Bakı: Azərbaycan, 2005.

QASIMLI, Musa. *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti(1991-2003)*: 2 hissədə. 1 hissə. Bakı: Mütərcim, 2015.

Reha Yılmaz. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Rus-Gürcü İlişkileri ve Kırılma Noktaları. *Avrasya etüdler*, 38/2 (Aralık 2010): 21-42.

Russia to provide \$200 mln in urgent aid for S. Ossetia. 11.08.2008. <https://sputniknews.com/russia/20080811115961365/>

Samore Gary. Sanctions Against Iran: A Guide to Targets, Terms, and Timetables Addendum to: Decoding the Iran Nuclear Deal (April 2015). June 2015. <https://www.belfercenter.org/publication/sanctions-against-iran-guide-targets-terms-and-timetables>

Ünalmiş, Ahmet Nafiz, Şafak Oğuz. 2008 Rusya-Gürcistan Savaşının Vekalet Savaşı Teorisi Açısından İncelenmesi. *Karadeniz Araştırmaları*. XVI/61(2019): 31-41.

Грузия-Иран: вопросов больше, чем ответов [Georgia-Iran: more questions than answers]. 08.09.2010. <http://www.blackseanews.net/read/35>

Иран-Грузия: извилистая дорога к региональному партнёрству (Iran-Georgia: a winding road to a regional partnership). 12.03.2015. <https://eadaily.com/ru/news/2015/03/12/iran-gruziya-izvilistaya-doroga-k-regionalnomu-partnyorstvu>

Кабисов В.А. Последствия грузино-югоосетинского вооруженного конфликта 2008 года [Consequences of the 2008 Georgian-South Ossetian Armed Conflict] // *Историческая и социально-образовательная мысль*. № 2/2 (2016): 56-58.

Маркедонов С. Иранская готовность (Iranian readiness). <http://www.kontinent.org/article>

Между Грузией и Ираном подписано соглашение о безвизовом режиме (Agreement on visa-free regime signed between Georgia and Iran). 04.11.2010. http://aze.az/news_mezhdu_gruziy_i_44586.html

Михайлов В. Иран – Грузия: Трудная дорога к партнёрству [Iran - Georgia: Difficult road to partnership]. 27.03.2014. http://www.iran.ru/news/analytics/93042/Iran_Gruziya_Trudnaya_doroga_k_partnyorstvu, 27.03.2014.

Рцхиладзе Г. Кавказское сотрудничество [Caucasian cooperation].
<http://georgiamonitor.org/news/254/958/>

Холодные, добрососедские отношения с Ираном [Cold, good-neighborly relations with Iran]. 01.04.2016.
<http://www.apsny.ge/2016/pol/1459546808.php>

Южная Осетия – объект беспристрастного изучения [South Ossetia the object of impartial study]. 09.06.2010. https://www.golos-ameriki.ru/a/osetia-russia-2010_06_09-95980209/185607.html

OSMANLI DEVLETİ'NDE KURULAN İLK ÖZEL TİCARET OKULU: HEYBELİADA RUM TİCARET MEKTEBİ

Ayşenur ERDOĞAN*

Özet

Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim tebaası sahip olduğu haklar doğrultusunda devlet toprakları dâhilinde kendilerine ait eğitim ve öğretim kurumları kurmuşlardır. Sadece gayrimüslimler değil Osmanlı Devleti topraklarında ticaret yapma hakkına sahip olan yabancı devletler de özellikle XIX. asırda devlet dâhilinde birçok mektep açmışlardır. Hem Gayrimüslim tebaa hem de yabancılar tarafından açılan bu mektepler arasında ticaret okulları da bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ilk resmi ticaret mektebi Hamidiye Ticaret Mektebi Âlisi'nin 1883 yılındaki kuruluş tarihi kıstas olarak alındığında ondan önce devlet sınırları dâhilinde açılan ticaret mekteplerinin olduğu görülmektedir. Bunlar arasında ilk olma özelliğini taşıyan ise Heybeliada Rum Ticaret Mektebidir. Bugüne kadar mektep ile ilgili yapılan çalışmalara ek olarak Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivindeki belgeler de değerlendirilerek hazırlanan bu makalede ilk özel ticaret okulu olan Heybeliada Rum Ticaret Mektebi'nin kuruluşu, verdiği eğitim ve geçirdiği merhaleler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Gayrimüslim Okulları, Ticaret Eğitimi, Rum Cemaati, Heybeliada Rum Ticaret Okulu

Abstract

The First Private School of Commerce Established in the Ottoman State: the Greek Trade School of Halki

The non-Muslim citizens of the Ottoman Empire established their own educational and training institutions within the territory of the state in accordance with their rights. Not only the non-Muslims but also the foreign states who had the right of trade within the territory of the Ottoman Empire, had established many institutions especially during the XIXth century. A number of business schools could be found within these institutions established by both the non-muslim community

* İstanbul Üniversitesi, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi,
aysenur.erdogan@ogr.iu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-5266-3672>

Citation: Ayşenur ERDOĞAN, "Osmanlı Devleti'nde Kurulan İlk Özel Ticaret Okulu: Heybeliada Rum Ticaret Mektebi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VIII/1 (2019), s. 35-53

and the aforementioned states. When the establishment date in the year of 1883 of the first official trade school of the Ottoman Empire “Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi” is set as a benchmark, it is clear that there were pre-existing trade schools opened within the borders of the state before it. Among these business schools, “The Greek Trade School Of Halki” is considered to be the first one. In addition to the studies that have been undertaken related to the school, by analysing documents of the Ottoman and Republican Archives, this article focuses on the process of the foundation of “The Greek Trade School Of Halki”, the courses offered within the institution and the phases that it went through.

Keywords: non-Muslim schools, Trade Training, Greek Community, The Greek Trade School Of Halki

Giriş

Osmanlı Devleti'nde XVIII. asrın başlarına kadar eğitimin ana unsurlarını Sıbyan Mektepleri, Medreseler ve Enderun Mektebi oluştururken, adı geçen yüzyıl ile birlikte bu kurumların yanına yeni mektepler eklenmeye başlanmıştır. Amacı zamanın ihtiyacını karşılayabilmek olan bu yeni mekteplerin açılması Tanzimat Fermanı ile hızlanırken devlet tarafından, yine aynı niyet doğrultusunda, bir de ticaret okulu kurulmak istenmiştir. Bunun için ilk teşebbüs 1861 yılında atılsa da Osmanlı Devleti'nin ilk resmi ticaret mektebi olan Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi 1883 yılında kurulmuştur¹. Osmanlı Devleti'nin bu ilk resmi ticaret okulunun kuruluşu kıstas olarak alındığında ondan önce devlet sınırları dâhilinde hem gayrimüslimler hem de yabancı devletler tarafından açılan ticaret mekteplerinin olduğu görülmektedir. Zira devletin gayrimüslim tebaası sahip olduğu haklar doğrultusunda devlet toprakları dâhilinde kendilerine ait eğitim ve öğretim kurumları açabilirken, aynı durum devlet topraklarında ticaret yapma hakkına sahip olan yabancı devletler için de geçerli olmuştur. İşte bu mekteplerden biri de ticaret mektepleri içinde ilk sayılan ve Rumlar tarafından Heybeliada'daki Panaiya Kamariotissa Manastırında kurulan Rumca adıyla “Ellinoemboriki Sholi Tis Halkis”² olarak da bilinen Elen Ticaret Okulu yahut Heybeliada Rum Ticaret Mektebi'dir.

¹ Ayşenur Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nin İlk Ticaret Mektebinden Marmara Üniversitesine: Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s.36,49

² Orhan Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2003, s.39.

Heybeliada'ya oldukça hakim Değirmen Tepesi'nde bulunan Meryem Ana ve Vaftizci Yahya Manastırı olarak da bilinen bu yapının ilk halini inşa ettiren bir görüşe göre V. İoannes Palaiologos (1341-1391), diğer bir görüşe göre ise VIII. İoannes Palaiologos (1425-1448)'tur³. 1672'de gerçekleşen bir yangınla harabeye dönerek yıkılan manastır, Bâbîâlî'nin ilk Rum tercümanı Panayotis Nikoussios Paniotaki⁴ Efendi tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. 1828 Türk-Rus Harbi sırasında Rus savaş esirlerinin barındırılmasında dahi kullanılan yapı⁵ 1831'de bir tamir geçirdikten sonra⁶ aynı yıl içinde ilk özel ticaret mektebi sayılan Heybeliada Ticaret Mektebi'ne ev sahipliği yapmaya başlamıştır⁷.

Sultan II. Mahmut'un saltanatı sırasında Patrikhâne'nin de izniyle zengin Rum tüccarlar ve bankerler tarafından kurulmuş olan Heybeliada Rum Ticaret Mektebi'nin yıllar sonra devlet tarafından kurulacak ticaret mektebine ilham verdiği düşünülmektedir. Osmanlı Devleti'nde bir ticaret mektebi açılmasının en büyük destekçilerinden olan Maârif Nâzırı Münif Paşa, 1879 yılında böyle bir mektebin kurulması için teşebbüste bulunulduğunda bu kurumun masraflarının devrin zenginlerinden karşılanması için bir tezkere sunmuştur⁸. Dolayısıyla tezkerede yer alan fikrin Elen Ticaret Okulunun kuruluş şekline geldiği ifade edilmektedir⁹.

³ Semavi Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi, İstanbul'da Palaiologos'lar Devri Anıtları, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını*, İstanbul 1980, s.57

⁴ Sezai Balcı, *Bâbîâlî Tercüme Odası*, Libra, Ankara 2013, s.101

⁵ Gustave Schlumberger, *Prens Adaları; Blakerna Sarayı ve Kilisesi*, Bizans'ın Büyük Suru, Çeviren ve Hazırlayan: Haluk Çağlayaner, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.84

⁶ Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 4495/337084, lef.1, 27.S.1336 (12 Aralık 1917)

⁷ Nejat Gülen, *Heybeliada: Tarihi, Coğrafyası, Yaşamı*, Murat Matbaacılık , İstanbul 1982, s. 102

⁸ Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nin İlk Ticaret Mektebinden...*, s.42-43

⁹ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Neşriyat, İstanbul 1977, s.1137

Resim 1: Heybeliada Çam Limanı'ndan Rum Ticaret Mektebi'nin Görünüşü

Kaynak: Atatürk Kitaplığı Koleksiyonu

Mektepte Eğitim

Başlangıçta yatılı ve beş sınıftan oluşan okul, 1870'lere doğru geçirdiği düzenlemelerle yedi sınıflı bir eğitim kurumuna dönüşmüştür. Yine bu dönemde mütevellî heyetinde bulunan kişilerce okulun laboratuvar kısmı da geliştirilerek fizik aletleri, mineraloji ve palaeontoloji koleksiyonları getirilmiştir¹⁰. 1877 yılında da batıdaki yüksek ticaret okulları dikkate alınarak yeni ticaret dersleri müfredata eklenmiştir¹¹. Devamındaki süreçte ise eğitim sekiz sınıf üzerine yeniden düzenlenmiştir. Bu yeni sisteme göre Rum Ticaret Mektebi'nin son üç sınıfı, Âlî olarak nitelendirilmiştir. Mektebin Âlî sınıfları da kendi içerisinde iki şubeye ayrılarak; ilk şubesinde ticaret ile ilgisi olmayan ilimler, diğerinde ticaret ve banka ilimleri tahsil olunmuştur¹².

Banka tesis ve idaresine çok önem veren mektebin yedinci ve sekizinci

¹⁰ Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, Say Yayınları, İstanbul 1992, cilt.2, s.175

¹¹ Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, s.176

¹² Abdullah Cevdet, "Rum Ticaret Mektebinde", *İctihad*, no:109, 1905, s.165

sınıfları haftada iki saat birleştirilerek, talebelerden bir banka oluşturulur ve bir kısmına memur diğer kısmına ise müşteri rolü verilirdi. Gerçek bankanın tüm nitelikleri derslerde uygulamalı olarak ele alınırdı. Müşteri rolündeki talebe muhtelif devletlerin paralarını, ticaret ve banka hisselerini derse getirmekteydi. Bankanın bütün şube ve kısımlarından geçen talebeler, faiz gibi en zor hesapları dahi yapabilecek şekilde yetiştirilmekteydi¹³.

Usul-i defter dersinin önemli yer tuttuğu okulda Ticaret yazıhanelerinin de bütün muameleleri uygulamalı olarak öğretilmiştir¹⁴. Ticaret için oldukça önemli olan sigortacılık, muhasebe ve matematik derslerinin yanı sıra dil öğreniminin de üzerinde durulmuş; Yunanca, Arapça, Almanca, İngilizce, İspanyolca, Fransızca, İtalyanca, Romence, Rusça gibi yabancı lisanlar okutulmuştur¹⁵. Ayrıca tüm bunlara ilave olarak resim, piyano, keman, mandolin gibi sanat dersleri de mektebin müfredatına eklenmiştir¹⁶.

Patrikhâne'nin nezâretinde bulunan "Ephors" adlı bir heyet tarafından idare edilen mektepte öğrencilerin eğitim aldığı süre boyunca sıkı kurallara tabi tutuldukları görülmektedir. Örneğin yüz kızartıcı bir suç işlemesinden dolayı okuldan atılan bir öğrenci, velisinin yazdığı şikayet mektubuna rağmen diğer öğrencilere kötü örnek olabileceği gerekçesi ile yönetim tarafından okula bir daha alınmamıştır¹⁷. Ayrıca Ada'ya çocuklarını ziyarete gelen ailelerin konakladığı *Halki Palas* isimli otele disiplin gereği talebelerin girmesi yasaklanmıştır¹⁸.

Varlığını devam ettirmesi için devrin zengin Rumları tarafından desteklense de talebelerin yatılı olması ve tüm ihtiyaçlarını burada karşılaması hasebiyle belli bir eğitim ücreti alınmıştır. Eldeki verilere göre, önceleri bir ders yılı için sınıfına göre 20 ila 30 Osmanlı Lirası arasında değişen bir ücret

¹³ Abdullah Cevdet, "Rum Ticaret Mektebinde", s.165

¹⁴ Abdullah Cevdet, "Rum Ticaret Mektebinde", s.165

¹⁵ Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014,s.440; Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, s.40; yapılan araştırmada mektebin detaylı bir ders programına rastlanamamıştır. Fakat talebelerinin notlarının beş puan üzerinden değerlendirildiğine dair bir bilgiye tesadüf edilmiştir. Bkz. Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, s.176

¹⁶ Abdullah Cevdet, "Rum Ticaret Mektebinde", s.166

¹⁷ Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.), 417/31, 12.B.1268 (02 Mayıs 1852)

¹⁸ Gökman, *Heybeliada: Kartpostallarla Bir Ada Hikayesi*, s.151

ödenirken¹⁹ bu ücret zamanla 40 ila 60 Osmanlı Lirasına yükseltilmiştir²⁰.

Resim 2: Heybeliada Rum Ticaret Mektebi'nin 1835 Ve 1905 Tarihli Mühürleri

Kaynak: Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, s.175-176

Meklep Binasında Yapılan Düzenlemeler

Kurulması ve işletilmesinde katkısı bulunanlar arasında meşhur Galata bankerlerinden Mösyö Zarifi'nin de bulunduğu mektep²¹ var olduğu süre boyunca Rum tüccarlar tarafından desteklenmiştir. Böylelikle Patrikhâne'nin ve devletin maddi desteğine ihtiyaç duymamıştır. Nitekim, okul idaresi, zaman zaman ortaya çıkan binanın tamir masraflarını da kendisi karşılamış, hatta Rum-Ortodoks cemiyetlerine de yardım etmiştir²².

Mektep, 1845 yılından itibaren dört yıl süre ile eğitime ara vermiş, 1849 yılında yeniden öğrenci kabul etmeye başlamıştır²³. Ancak mektep binasında 1868 yılına kadar ek binalar yapılarak eğitime devam edildiyse de öğrenci sayısının

¹⁹ Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, s.41

²⁰ Abdullah Cevdet, "Rum Ticaret Mektebinde", s.165

²¹ Kazgan, *Galata Bankerleri*, s.302; Zarifi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Murat Hulkiender, *Bir Galata bankerinin portresi: George Zarifi (1806-1884)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2003

²² 1868 yılında "Dersaadet Rum Cemiyeti Edebiyesi" Rumca, Fransızca, fizik ve matematik dallarında ödüllü yarışmalar organize edebilmek için Rum Ticaret Okulu'ndan 5000 Frank bağış almıştır. Halil Gökman, *Heybeliada: Kartpostallarla Bir Ada Hikayesi*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2011, s.156

²³ İstanbul Adaları, s.81; Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, s.175

zamanla artması üzerine bina yetersiz kalmıştır. Rum Mimar A.K. Parigoris'in yaptığı planlar doğrultusunda binanın inşaatına 18 Mayıs 1875'te başlanmış ve kısa sürede tamamlanmıştır²⁴. İnşaatın masrafları ise İstanbul'un tanınmış Rum tüccar ve bankerlerinden karşılanmış, maddi anlamda devlete ve Patrikhâne'ye yük olunmamıştır²⁵.

1875'te ahşap olarak inşa edilen mektebin cepheleri bir müddet sonra harap duruma düşmüştür. Bunun üzerine 1 Nisan 1893 tarihinde Patrikhâne'den Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne bir dilekçe gönderilerek binanın kagir olarak yeniden inşasına izin istenilmiş ve buradan doğacak masrafin mektebin sandığından karşılanacağı beyan edilmiştir²⁶. Devamında ise Şehremaneti Celilesi Mimarları tarafından bir plan hazırlanıp sunulmuş ve bina masrafının 345.342 kuruş olacağı belirtilmiştir²⁷. Patrikhâne'den gönderilen bu istida üzerine başlayan yazışmalar olumlu sonuçlanmış ve Mektebin tamir ve inşası için gereken ruhsat verilmiştir²⁸.

²⁴ Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, s.40

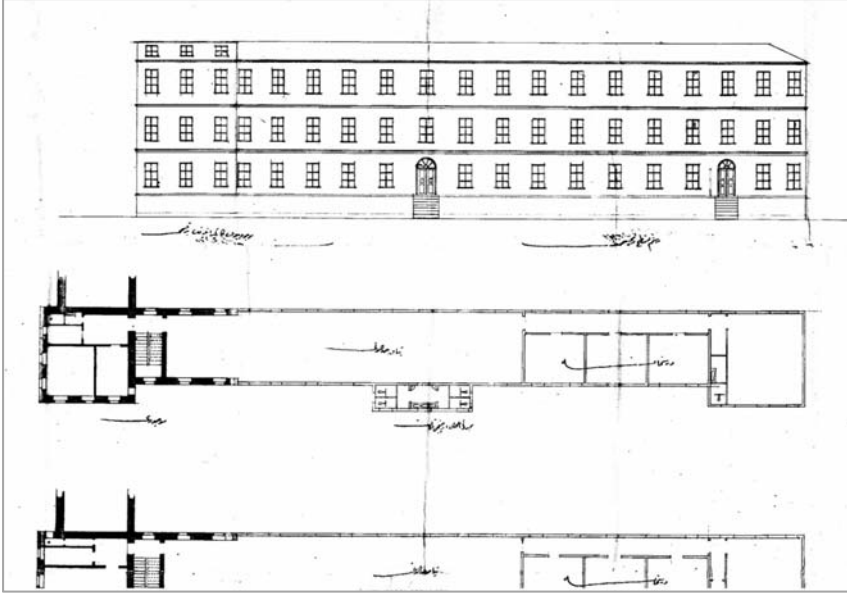
²⁵ Bankerlerin isimleri konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin bir kaynakta bu isimler 1000 altın ile Yorgo Zarifi olmak üzere Nikola Zarifi, Stefanos Zafiropulos ve Odisea Negropontis olarak gösterilmektedir. (Bkz. Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, s.39); Başka bir kaynakta ise inşaat giderlerinin Banker Marsey Zafiropulos tarafından karşılandığı ifade edilmektedir. (Bkz. Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, s.175)

²⁶ Şura-yı Devlet (ŞD), 2619/50, lef.1, 14.N.1310 (1 Nisan1893)

²⁷ ŞD., 2619/50, lef.1, 7.Za.1310 (23 Mayıs 1893)

²⁸ Maarif Nezareti, Mekatib-i Gayr-i Müslim ve Ecnebiyye Müfettişliği (MF.MGM), 4/13, 16.Z.1310 (1 Temmuz 1893); İrade, Adliye ve Mezahib (İ.AZN.), 5/44, 13.Ra.1311 (24 Eylül 1893); Hakan Olgun, "Kilise Defterleri'ne Göre İstanbul'da Gayrimüslim Cemaatlerin Dini ve Sosyal Görünümü: Üç Numaralı Kilise Defteri Örneği", *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması: İstanbul Tecrübesi*, İstanbul 2010, s.232

Resim 3: 1893 Yılında Rum Ticaret Mektebi İçin Şehremaneti Celilesi Mimarları Tarafından Hazırlan Plan

Kaynak: İ.AZN., 5/44, 13.Ra.1311 (24 Eylül 1893)

Bahsi geçen yenilenmenin gerçekleştiği ise mektepte 1902 yılında meydana gelen yangın vesilesi ile öğrenilmektedir. Zira bu yangından sonra Patrikhâne tarafından yazılan yazıda Şehzade Sultan Mehmed Han'ın vakıflarından olup Rahip Diyones'e verilen arazi üzerinde inşa edilmiş olan mektebin 1311 (1893)'de yenilendiği ancak 1902'de çıkan yangında bazı tahribatların meydana geldiği ifade edilerek tekrar bir tamirat istendiği görülmektedir²⁹. Heybeliada'da bulunan Rum Mektebi'nin açıklarını kapama adına balo ve piyango düzenlediği bir devirde³⁰, Rum Ticaret Mektebi'nin tüm masraflarının mektep sandığından karşılanacağı beyan edilmiştir³¹. Yenilenme

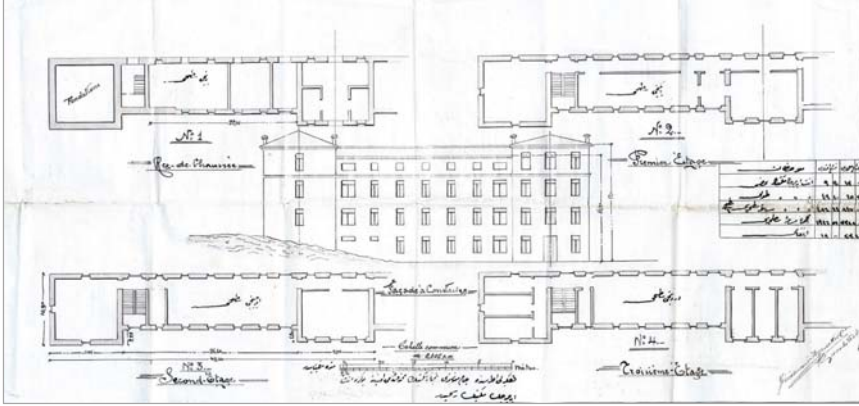
²⁹ ŞD., 2756/40,lef.1, 15.S.1323 (21 Nisan 1905)

³⁰ Maarif Nezareti Mektubu Kalemi (MF.MKT.), 878/2, 26.C.1323 (28 Ağustos 1905); MF.MKT., 1012/45, 10.B.1325 (19 Ağustos 1907)

³¹ İ.AZN., 69/4, lef.1, 25.Ca.1324 (17 Temmuz 1906); 1914'te mektebi ziyaret eden Abdullâh Cevdet de bir yangın sonucunda mektebin bir kısmının yandığını ancak bina Osmanlı Sigorta Şirketi tarafından güvence altına alındığından onarım için gereken paranın

için bir planı hazırlanan mektebin yeniden inşasına 1906 yılının sonunda izin verilmiştir³².

Resim 4: 1906 Tarihli Yenilenme İçin Hazırlanan Plan

Kaynak: İ.AZN., 69/4, 9 Şevval 1324 (26 Kasım 1906)

Dershane, taamhane (yemekhane), yatakhane ve laboratuvar olarak inşa edilmiş yapı, ilk haliyle 900 m²'lik bir sahayı kaplamaktaydı. Ancak geçirdiği yenilenmelerle birlikte mektep ve ona bağlı ek binaların bulunduğu alanın 2780 m²'ye kadar genişlediği görülmektedir³³.

Mektebin dört katlı binası, içerisinde çamaşırhane, kiler, yemekhane, yatakhane, sınıflar, kütüphane³⁴, laboratuvar, öğretmenler odası, revir ve hatta bir kitap basmahânesinin bulunduğu tam teşekküllü bir yapıydı³⁵. Bu binanın dışında beden eğitimi, futbol, jimnastik gibi branşlar için ayrılmış 1500 m²'lik bir saha

şirketten tahsil edildiğini belirtmektedir. Bkz. Abdullah Cevdet, "Rum Ticaret Mektebinde", s.165

³² MF.MKT., 971/61, Lef.1/2, 2.Ca.1323 (18 Aralık 1906)

³³ Abdullah Cevdet, "Rum Ticaret Mektebinde", s.164

³⁴ Mektebe, Bahriye Nezareti tarafından el konulduğunda 3000 ciltlik kütüphanesi Ruhban Okulu'na taşınmıştır. Bkz., Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, s.176.

³⁵ Cumhuriyet Arşivi, 256/721/11, 8 Haziran 1937; Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, s.40

bulunmaktaydı. Ayrıca bir tabib ile bir hastabakıcı hanım tarafından idare edilen ormanlar arasında iki hastane mevcuttu³⁶.

Rum Ticaret Mektebi'nin çam ormanları arasında oldukça geniş ve havadar bir alanda, tam teşekküllü olarak inşa edilmiş olması³⁷ kurumu ziyarete gelenleri oldukça etkilemiştir. Örneğin Yunan gazeteci Y. Frangudis'in, kuruma yaptığı bir ziyaret sırasında yaşadığı hayranlık, daha sonra yazıya döktüğü ifadelerinden anlaşılmaktadır:

“Dev boyutlu bir bina olan okul tam kapasite çalıştığı takdirde 400 öğrenciye eğitim verebilecek imkanlara sahiptir, ancak bugünkü öğrenci sayısı 250'yi aşmamaktadır. Okul gerek coğrafi konumu ve geniş bahçesi, gerekse ferah sınıfları ile eğitim için çok uygundur. Bir tepenin üzerinde yükselen bina iki yandan denizi ve çevredeki adaları görmektedir. Çam ormanları ve temiz hava bu güzelliği tamamlamaktadır. Dünyanın neresinde olursa olsun, bir okul için bundan daha uygun bir yer bulmak zordur. Yunan Krallığı, bağımsız Yunanistan'da böyle görkemli okullar kurmayı henüz başaramamıştır. Hiç şüphesiz Rumlar ve Yunanlı öğrenciler İstanbul'un ve İzmir'in böylesine kaliteli Rum okullarında Atina'nın sıradan liselerinden çok daha iyi şartlar altında mükemmel eğitim almaktadır.”³⁸

³⁶ Abdullah Cevdet, “Rum Ticaret Mektebinde”, s.164

³⁷ Michel-S. Kebedgy, “La situation de l'hellénisme en Turquie”, *Le Globe. Revue Genevoise de Géographie*, N.46, 1907, s.102

³⁸ Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, s.41-42

Resim 5: 14 Nisan 1906 Tarihli Bir Kartpostalda Heybeliada Rum Ticaret Mektebi

Kaynak: Gökman, *Heybeliada: Kartpostallarla Bir Ada Hikayesi*, s.157

Yunan Krallığının henüz böyle bir mektep kuramadığından bahseden bu ifadelerden yıllar sonra dahi yine bir Yunan Gazetesinde yayımlanan yazıda Yunanistan'ın hiçbir yerinde böyle bir mektep kurulamadığı vurgulanmıştır³⁹. Bununla birlikte Osmanlı Devleti toprakları dahilinde kurulmuş olan Heybeliada Rum Ticaret Mektebi'nin namı ise oldukça geniş bir coğrafyaya ulaşmıştır. Öyle ki sadece Atina'dan değil Odessa, Köstence, İskenderiye, Marsilya'dan Rum öğrenciler öğrenim görebilmek için bu mektebe gelmiştir⁴⁰. Ayrıca geneli Rum olmakla beraber Rumca öğrenmek maksadıyla girmiş birkaç İngiliz talebenin de olduğu bilinmektedir. Öğrenim verdiği süre boyunca Heybeliada Rum Ticaret Mektebi'nden binlerce öğrenci diploma alarak mezun olmuştur⁴¹ ki bunlar

³⁹ Cumhuriyet Arşivi, 256/721/11, 8 Haziran 1937

⁴⁰ Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, s.40

⁴¹ Kaynaklarda bu rakam değişiklik göstermektedir. Örneğin Abdullah Cevdet tarafından kaleme alınmış makalede 1831'den 1914'e kadar 3.640 talebenin girdiği ve diploma aldığı ifade edilmektedir. Ancak diğer bir kaynaktaki ise 1831'den 1888'e kadar 4.600 talebenin mezun olduğu görülmektedir. Bkz. Abdullah Cevdet, "Rum Ticaret Mektebinde", s.166.; Kazgan, *Galata Bankerleri*, s.441

arasında büyük bankerler, tacirler bulunmaktadır. Örneğin 1900'lü yılların başlarında Atina Bankasının başmüdürü olan Mösyö Eliaco, zamanın hem bankeri hem de Galata'da büyük petrol taciri olan Mösyö Arvantidis ve bir dönem İngiltere'nin Manchester şehrinin büyük tacirlerinden Nikola Konyadis de bu okulun mezunlarındandır⁴².

Rum Ticaret Mektebi'nde Eğitimin Durması

Genel olarak 1916 yılına kadar eğitimine devam ettiği belirtilen mektebin⁴³ henüz 1913 yılında Balkan savaşının başlamasıyla hastane yapılmak üzere geçici olarak hükümete teslim edilmesi istenmiştir⁴⁴. Bunun için 8 Mart günü Fener'de bulunan Rum İdadisi ile birlikte Heybeliada Rum Ticaret Mektebi'nin gerekli mahallerinin hastane olarak hazırlanması için Patrikhâne'ye bir yazı gönderilmiştir⁴⁵.

Savaş sırasında hastane olarak kullanılan mektep bir süre sonra yeniden gündeme gelmiştir. Bunun nedeni ise Osmanlı aleyhine yapılan bir takım faaliyetlerdir. Zira devlet, bazı kurum ve kuruluşların, ordu ve donanmanın faaliyetlerini yabancı devletlere haber verdikleri ihbarını almış, İstanbul ve Karadeniz'de büyük bir arama faaliyeti başlatmıştır. Bu tahkikat sırasında Heybeliada Rum Ticaret Mektebi'nde bir telsiz-telgraf aleti ele geçirilmiştir⁴⁶. Bunun üzerine yapılan daha detaylı aramada ise ikinci bir telsiz-telgraf makinesi bulunmuş⁴⁷, mektebin müdürü Divan-ı Harbe gönderilmiştir⁴⁸.

Yaşanan bu hadiselerin devamında ise mektebin binası Haziran 1916'da Darüleytam Şubesi için uygun görülerek polis nezaretinde Darüleytam Müdürü

⁴² Abdullah Cevdet, "Rum Ticaret Mektebinde", s.166

⁴³ Gülen, *Heybeliada*.... , s.102

⁴⁴ MF.MKT., 1183/74, 24.S.1331 (2 Şubat 1913); MF.MKT., 1183/78, 25.S.1331 (3 Şubat 1913)

⁴⁵ MF.MKT., 1184/4, 29.Ra.1331(8 Mart 1913)

⁴⁶ Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Ekleri (DH.İ.UM.EK), 4/26, 26.L.1332 (15 Eylül 1914)

⁴⁷ Sabahattin Özel-Önder Kocatürk, "II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Bahriyesine Dair Notlar", *Tarih Dergisi*, Sayı 46(2007), İstanbul 2009, s.255

⁴⁸ Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube (DH.EUM.6.ŞB), 1/38, 05.Z.1332 (25 EYLÜL 1914); Recep Çelik, "Karadeniz'de Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)", *Karadeniz Araştırmaları*, Yaz 2016, Sayı:50, s.127

Umumiyesi'ne teslim edilmesi istenmiştir⁴⁹. Ancak birkaç ay sonra Büyükkada'daki Rum Darüleytam'ı Nizamiye'ye bırakıldığı gibi, Heybeliada'daki Rum Ticaret Mektebi'nin Bahriye'ye bırakılmasına karar verilmiştir⁵⁰. Böylelikle Bahriye'ye teslim edilen binada aynı yıl içerisinde Çarkçı Mekteb-i Bahriye-i Şahanesi kurulmuştur⁵¹.

Devlet tarafından, ticaret mektebinin kapatılması ve burada Çarkçı Mektebi kurulması Rum Patrikhânesi'ni oldukça rahatsız etmiştir. Öyle ki, mektebin kuruluşundan iki yıl sonra 12 Kasım 1917'de bina ile ilgili olarak Patrik tarafından bir arzuhal yazılmıştır. Bu arzuhalde memleket dahilinde bu tarz mülklerin feda edilmesinde niyetin “has” olması gerektiği, Çarkçı Mektebinin payitahtın veyahut adaların herhangi bir yerinde yeniden inşa edilebileceği vurgulanmıştır. Devamında ise buradaki Panaiya Manastırının etrafındaki rahip odaları ile bin beş yüz sene evvel yapılıp, İstanbul'un fethinde dahi korunduğunu ve daha sonra bir ilm yuvası haline getirilip yıllarca muhafaza edildiği ifade edilmiştir⁵². Ayrıca harpte dahi hava değişimi gereken askerler için şehirde uygun bir bina bulunmadığında, Birinci Ordu Kumandanlığı'na memnuniyetle teslim edilen okulun, başka bir mektep uğruna istimlak edilemeyeceği ve bunun ellerinde bulunan fermana da uymadığını belirterek manastır ve kilisenin Patrikhâne'ye iadesi istenmiştir.

Bunun üzerine iki gün sonra yani 14 Kasım 1917'de Bahriye Nezareti'nden Sadâret'e bir yazı gönderilerek, bahsi geçen Rum Ticaret Mektebi ve Panaiya Manastırının inşaları için Divan-ı Hümâyün'da bir kayıt veya bir muamelenin olup olmadığı sorgulanmıştır⁵³. Divan-ı Hümâyün'dan verilen cevapta ise Manastır ve ona ek olarak bir ticaret mektebinin inşasına dair emir olmadığı ancak 1247 (1831), 1311 (1893), 1324 (1906) tarihlerinde binanın

⁴⁹ Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (DH.UMVM), 119/2, 02.Ş.1334 (4 Haziran 1916)

⁵⁰ BEO, 4428/332068, 05.Za.1334 (3 Eylül 1916)

⁵¹ BEO, 4430/332214, 15.Za.1334 (13 Eylül 1916); Çarkçı Mektebi'nde öğretmenlik yapanlar arasında Falih Rıfki Atay da bulunmaktadır. Bkz. Kartpostallarla..., s.158

⁵² ŞD., 3148/61, lef.7, 27.M.1336 (12 Kasım 1917)

⁵³ BEO 4495/337084, lef.2, 29.M.1336 (14 Kasım 1917)

tamiratları için izin istenmesi ile ilgili kayıtların olduğu bildirilmiştir⁵⁴.

Resim 6: Heybeliada Rum Ticaret Mektebi ve Çam Limanı

Kaynak: Gökman, *Heybeliada: Kartpostallarla Bir Ada Hikayesi*, s.156

Divan-ı Hümâyun'dan gelen bu bilgilerin ardından Bahriye Nezareti'nden Şura-yı Devlete bir yazı gönderilmiş, Patikhâne'den gönderilen arzuhal neticesinde yapılacak muamelenin tetkiki sırasında Çarkçı Mektebi kurulmasında “müdafâ-i memleket” düşüncesinin dikkate alınmasını ve ona göre bir karar verilmesi istenmiştir. Devamında ise buradaki iki vakıf kilise makamına kaim olmak üzere Rum Patrikhânesi'nin belirleyeceği yere Bahriye Nezaretince iki kilise inşa edilebileceği belirtilmiştir⁵⁵.

Bahriye Nezareti'nin bu talebinden aylar sonra bu konu İstanbul ve Tekfurdağı mebusları tarafından -Patrikhâneye nazaran daha sert bir üslupla kaleme alınan bir takrirle gündeme getirilmiştir. Bu takirde Rum milletine ait olarak Çam Manastırı namıyla da anılan yapının, dini hissiyatlar ve hukuki

⁵⁴ BEO 4495/337084, lef.1, 27.S.1336 (12 Aralık 1917)

⁵⁵ ŞD., 3148/61, lef.2, 16.R.1336 (29 Ocak 1918)

kanunlara rağmen, hükümet tarafından suiistimal edildiği vurgulanmıştır. Devamında ise gayri meşru muamelenin sürdürülmesi konusundaki kararın ne olduğu sorgulanmıştır⁵⁶.

Bazı kaynaklarda 1918 Mondros Mütarekesinden sonra binanın Müttefik işgal kuvvetlerince geri verildiği belirtilmektedir⁵⁷. Arşiv vesikalarını incelediğimizde ise 27 Mart 1919'da Dahiliye Nezareti'nden gönderilen bir tezkirede İngiltere Fevkalâde Komiserliğince mektep binasının Rum Eytamhanesi yapılmak üzere tahliye edilmesinin istendiği ifade edilmektedir⁵⁸. Bahriye Nezareti'ne yollanmak üzere kaleme alınan bir evrakta ise Vekiller tarafından müzakere edilen meselenin nihayetinde, muamelenin Rum Patrikliğinin elinde bulunan fermana uymadığı gerekçesi ile mektebin ilk sahibine iade edilerek burada bulunan Çarkçı Mektebinin eşyasının nakledilmesine karar verildiği görülmektedir⁵⁹. Tüm bu yazışmaların sonunda ise mektebin tahliyesi bitirilmesine rağmen Rum Patrik Kaymakamlığında bulunan Bursa Metropolidi'nin Paris'e gitmesi ve Patrikhâne'de görevli muhatap olunabilecek bir ruhani bulunamadığından binanın tesliminin hemen gerçekleşmediği anlaşılmaktadır⁶⁰.

Patrikhâne'ye bırakılan bina Harb-i Umûmî zamanında ilan edilen seferberlikte hükümetçe istimlak edilmiştir. Öyle ki seferberlikte istimlak edilen bu binanın tamir masrafları için oldukça fedakarlık yapıldığı, 100.000 liralık istimlak bedelinin⁶¹ ise Osmanlı Bankası'ndan verildiği ve ayrıca istimlak ile ilgili Şura-yı Devlet kararı olduğu İstanbul Kumandanlığı ile Bahriye Kumandanlığı arasında cereyan eden yazışmalarda görülmektedir⁶².

Seferberlikten sonra Rumlara teslim edilmiş olsa da, Rum Ticaret Mektebi bir daha kurulamamış, Patrikhâne ve Hükümet arasında mülkiyet hakkı

⁵⁶ BEO, 4546/340894, 10.Ra.1337 (14 Aralık 1918)

⁵⁷ Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, s.42

⁵⁸ BEO, 4567/342481, lef.6, 24.C.1337 (27 Mart 1919)

⁵⁹ BEO, 4566/342390, 12.B.1337 (13 Nisan 1919)

⁶⁰ BEO, 4567/342481, lef.3, 19.B.1337 (20 Nisan 1919)

⁶¹ Seferberlikten sonra bina Patrikhâne'ye teslim edildiğinde, Ferit Paşa Hükümeti tarafından bu para bankadan geri alınmıştır. Bkz. Cumhuriyet Arşivi, 256/721/11, lef.6

⁶² Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM), 236/43, 16.M.1342 (29 Ağustos 1923)

dolayısıyla hukuki bir süreç başlamıştır⁶³.

1923 yılındaki mübadelede Anadolu'dan gelen yetimlere ev sahipliği yapmış⁶⁴, dahası yetim Rum kızları için yatılı bir ilkokul⁶⁵ ve meslek okulu olarak kullanılmıştır⁶⁶. 1926 yılında burada bulunan kurumların kapatılmasından sonra ise 1942 yılında ise bina kamulaştırılarak Deniz Kuvvetlerine devredilmiş⁶⁷ ve burada bir Askeri Deniz Lisesi kurulmuştur.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde XVIII. asır ile birlikte zamanın ihtiyaçlarını karşılayacak mekteplerin açılması düşüncesi ortaya çıkmıştır. İlk başlarda savaşlarda alınan yenilgiler ve toprak kayıpları dolayısıyla askeri mektepler kurulmasına ağırlık verilmiştir. Ancak zamanla devletin her alanda uzman elemana ihtiyaç duyması, bu kişileri yetiştirecek yeni kurumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu amaç doğrultusunda bir biri ardına mektepler açılırken, yaşanan mali sıkıntılar, devlet için tüccar ve ticari bilgin yetiştirecek ticaret okulu kurulması fikrini beraberinde getirmiştir. Mektep için ilk adım Sultan Abdülmecid döneminde 1861 tarihinde atılmış olsa da bu girişim başarılı olamamış ve Osmanlı Devleti'nin ilk resmi ticaret okulu Hamidiye Ticaret Mektebi-i Âlîsi 1883 yılında Sultan II. Abdülhamid devrinde kurulabilmiştir. Fakat bu tarihten daha önce devlet sınırları dâhilinde hem gayrimüslimler hem de yabancı devletler tarafından açılan ticaret mekteplerinin olduğu görülmektedir. İşte bu mekteplerden biri de ticaret mektepleri içinde ilk sayılan ve Rumlar tarafından 1831 yılında Heybeliada'da kurulan Elen Ticaret Okulu yahut Heybeliada Rum Ticaret Mektebi'dir.

Sultan II. Mahmud'un saltanatı sırasında, Rum tüccar ve bankerler tarafından kurulan Heybeliada Rum Ticaret Mektebi'nin namı oldukça geniş bir coğrafyaya ulaşmış; Atina, Odessa, Köstence, İskenderiye, Marsilya'dan dahi gelen binlerce öğrenciye eğitim vermiştir. 1900'lü yılların başlarında Atina

⁶³ Cumhuriyet Arşivi, 256/721/11, lef.6; Onaran, *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi*, s.444

⁶⁴ *Prens Adaları*, Adalı Yayınları, İstanbul, s.131

⁶⁵ Gülen, *Heybeliada...*, s.133

⁶⁶ Cumhuriyette ermeni ve rum malları..., s. 444; Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları*, s.176

⁶⁷ Türker, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi*, s.42

Bankasının başmüdürü olan Mösyö Eliaco, zamanın bankeri ve büyük petrol taciri Mösyö Arvantidis ve yine o dönem Manchester'ın büyük tacirlerinden Nikola Konyadis mektebin meşhur mezunlarından.

Elen Ticaret Okulu'nun 1916 yılına kadar eğitimine devam ettiği belirtilse de, mektebin binası 1913 yılında Balkan savaşının başlamasıyla hastane yapılmak üzere geçici olarak hükümete teslim edilmiştir. 1914 yılında Osmanlı Devleti aleyhinde casusluk faaliyetleri ile gündeme gelmiştir. Mekteb, 1916'da Bahriye Nezareti'ne bırakılarak, bu tarihten itibaren Çarkçı Mekteb-i Bahriye-i Şahanesi'ne ev sahipliği yapmaya başlamıştır. 1919 yılında Patrikhâne'ye iade edilen bina aynı yıl içerisinde, Dünya Savaşının nedeni ile ilan edilen seferberlikte hükümetçe istimlak edilmiştir. Seferberliğin hemen ardından Rumlara teslim edilen Rum Ticaret Mektebi, yaşadığı bu gelgitlerden sonra bir daha kurulamamıştır.

KAYNAKÇA

Osmanlı Arşivi

BEO (Babiali Evrak Odası Evrakı), 4495/337084, 27.S.1336 (12 Aralık 1917)

BEO, 4428/332068, 05.Za.1334 (3 Eylül 1916)

BEO, 4430/332214, 15.Za.1334 (13 Eylül 1916)

BEO 4495/337084, 27.S.1336 (12 Aralık 1917)

BEO, 4546/340894, 10.Ra.1337 (14 Aralık 1918)

BEO, 4566/342390, 12.B.1337 (13 Nisan 1919)

BEO, 4567/342481, 24.C.1337 (27 Mart 1919)

DH.EUM.6.ŞB.(Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube), 1/38, 05.Z.1332 (25 Eylül 1914)

DH.İ.U.M.EK.(Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Ekleri), 4/26, 26.L.1332 (15 Eylül 1914)

DH.UMVM (Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı), 119/2, 02.Ş.1334 (4 Haziran 1916)

HR.İM (Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı), 236/43, 16.M.1342
(29 Ağustos 1923)

HR.TO (Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı), 417/31, 12.B.1268
(02 Mayıs 1852)

İ.AZN (İrade Adliye ve Mezahib), 5/44, 13.Ra.1311 (24 Eylül 1893)

İ.AZN., 69/4, 25.Ca.1324 (17 Temmuz 1906)

MF.MGM (Maarif Nezareti Mekatib-i Gayr-i Müslime Ve Ecnebiye
Müfettişliği), 4/13, 16.Z.1310 (1 Temmuz 1893)

MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubi Kalemı), 878/2, 26.C.1323 (28
Ağustos 1905)

MF.MKT., 971/61, 2.Ca.1323 (18 Aralık 1906)

MF.MKT., 1012/45, 10.B.1325 (19 Ağustos 1907)

MF.MKT., 1183/74, 24.S.1331 (2 Şubat 1913)

MF.MKT., 1183/78, 25.S.1331 (3 Şubat 1913)

MF.MKT.,1184/4, 29.Ra.1331(8 Mart 1913)

ŞD (Şura-yı Devlet Evrakı), 2619/50, 14.N.1310 (1 Nisan1893)

ŞD., 2756/40, 15.S.1323 (21 Nisan 1905)

ŞD., 3148/61, 16.R.1336 (29 Ocak 1918)

Cumhuriyet Arşivi

256/721/11, 8 Haziran 1937

Kitaplar, Makaleler

Abdullah Cevdet, “Rum Ticaret Mektebinde”, *İctihad*, no:109, 1905.

BALCI, Sezai, *Babiâli Tercüme Odası*, Libra, Ankara 2013.

ÇELİK Recep, “Karadeniz’de Casusluk Faaliyetleri (1914-1918)”,
Karadeniz Araştırmaları, Yaz 2016, Sayı:50. s.125-138

ERDOĞAN, Ayşenur, *Osmanlı Devleti'nin ilk Ticaret Mektebinden
Marmara Üniversitesine: Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlîsi*, Yeditepe Yayınları,
İstanbul 2018.

ERGİN, Osman Nuri *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Neşriyat, İstanbul
1977.

EYİCE, Semavi, *Son Devir Bizans Mimarisi, İstanbul'da Palaiologos'lar Devri Anıtları, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 1980.*

GÖKMAN, Halil, *Heybeliada: Kartpostallarla Bir Ada Hikayesi, Denizler Kitabevi, İstanbul 2011.*

GÜLEN, Nejat, *Heybeliada: Tarihi, Coğrafyası, Yaşamı, Murat Matbaacılık, İstanbul 1982.*

HULKİENDER, Murat, *Bir Galata bankerinin portresi: George Zarifi (1806-1884), Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2003.*

KAZGAN, Haydar, *Galata Bankerleri, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014.*

KEBEDGY, Michel-S., “La situation de l'hellénisme en Turquie”, *Le Globe. Revue Genevoise de Géographie*, n.46, 1907, s.97-112.

OLGUN, Hakan, “Kilise Defterleri'ne Göre İstanbul'da Gayrimüslim Cemaatlerin Dini ve Sosyal Görünümü: Üç Numaralı Kilise Defteri Örneği”, *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşamı: İstanbul Tecrübesi, İstanbul 2010.*

ÖZEL Sabahattin -Önder Kocatürk, “II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Bahriyesine Dair Notlar”, *Tarih Dergisi, Sayı 46(2007), İstanbul 2009.*

SCHLUMBERGERi Gustave, *Prens Adaları; Blakerna Sarayı ve Kilisesi, Bizans'ın Büyük Suru, Çeviren ve Hazırlayan: Haluk Çağlayaner, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.*

TUĞLACI, Pars, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları, Say Yayınları, İstanbul 1992.*

TÜRKER, Orhan, *Halki'den Heybeli'ye Bir Ada Hikayesi, Sel Yayıncılık, İstanbul 2003.*

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN'DA KİMLİK POLİTİKALARI*

Meryem GÜNAYDIN**

Özet

Bağımsızlığını resmen 1991 yılında ilan etmiş olsa da Azerbaycan devlet bağımsızlığı fikri daha uzun bir geçmişe sahiptir. Bağımsızlık fikri, bu zaman süresince muhtelif süreçlerden geçerek büyük bir gelişim ve değişim göstermiştir.

Bu süreçler kısaca şöyle ifade edilebilir: XIX. yüzyılda Çarlık işgalini yaşayan Azerbaycan, XX. yüzyılın başlarında kısa bir bağımsızlık tecrübesinden ve neredeyse bu yüzyılın sonlarına kadar süren Sovyet ilhakından sonra nihayet bu yüzyılın son çeyreğinde bağımsızlığına kavuşur.

Yirminci yüzyılın başlarında, 1918-1920 yıllarında, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti adı altında bağımsızlığı kısa bir süre de olsa idrak eden Azerbaycan halkı, daha sonraki uzun bir dönemi (1920-1991), Sovyet yönetimi altında, geçmişin hatıraları ile gelecek güzel günlerin hülyaları arasında geçirmiştir.

Aslında Sovyet idaresi altındaki bu süreci, bir bekleyişten ziyade farklı bir hazırlık ve olgunlaşma devresi olarak okumak daha doğru olacaktır. Bunun bir sonucu olarak 1991 yılında, bağımsızlığına, Azerbaycan Cumhuriyeti adı ile resmen tekrar kavuşan Azerbaycan, hızlı ve kararlı bir kimlik politikası yürütmüştür.

Bu çalışmada, Azerbaycan'ın bir ulus devlet inşa etmek için yürüttüğü kimlik politikaları ile bağımsız Azerbaycan'ı nasıl inşa ettiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yine bu çalışmada, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık sonrasında uyguladığı kimlik politikaları hem Sovyetlerin, Sovyet insanı/*homosovieticus* yaratma girişimleri ile sık sık karşılaştırılacak hem de bu politikaların Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tecrübesi ile bağlantısına her fırsatta yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kimlik, Kimlik Politikası, Ulus Devlet, Ulusal Kimlik

* Bu makale, Dr. Öğr. Üyesi Ayna ASKEROĞLU ASLAN danışmanlığında yürütülen "Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Kimlik Politikaları" adlı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

** İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi, e-mail: meryemkocer@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4077-3385>

Abstract

Post-Independence Identity Policies in Azerbaijan

Although officially declared its independence in 1991, the idea of independence in Azerbaijan has a longer history. During these phases, the independence idea has undergone a great deal of developments and changes.

This process can be briefly summarized as follows: Having been through Tsarist Russia's occupation in the 19th century and later annexed by the Soviets in the 20th century following a very short experience of independence beforehand, Azerbaijan eventually gained its independence in the last decade of this century.

At the beginning of the twentieth century, Azerbaijani people who experienced the independence for a short time under the name of the Azerbaijan Halk Cumhuriyeti (People's Republic of Azerbaijan) in 1918, had waited for a long time under the Soviet occupation (1920-1991) stuck amongst the past memories and the dreams of future.

In fact, this period under the Soviet pressure could be described as a preparation and maturation process rather than merely standing by. As a result, in 1991 when Azerbaijan officially regained its independence under the name of Republic of Azerbaijan, it started carrying out a rapid and determined identity policy.

In this study, we will try to show how the Republic of Azerbaijan built the independent Azerbaijan through the identity policies that it carried out to shape a modern nation state. Again, in this study, the post-independence identity policies in the Republic of Azerbaijan will be frequently compared with the initiatives of the Soviets to create the Soviet identity/homosovieticus, and we will also focus on the relations between these policies with the experience of the Azerbaijani People's Republic.

Keywords: Azerbaijan, Identity, Identity Policy, Nation State, National Identity

Giriş

Kimlik kavramının uzun bir tarihî geçmişi olmasına rağmen en çok da XX. yüzyıl insanının zihnini meşgul eden bir mevzu olmuştur. Kimliğin kişi ve toplumların bir özelliği olduğu söylenebilir. Çünkü kimlik, hem bireylerle hem de toplumlarla ilişkili bir kavramdır.

Son yıllarda kimlik ile alakalı en çok konuşulan ve tartışılan mevzuların başında *millî kimlik* kavramı gelmektedir. Toplumun tüm bireylerince ortak kabul edilen hemen hemen her şey millî kimlik kavramının içinde yer almaktadır. Dolayısıyla ele almış olduğumuz Azerbaycan örneğindeki millî kimliğin bu devlette nasıl inşa edildiği konusu, makalede cevabı aranan sorulardandır.

Millî kimliğin uygulanmasında Azerbaycan örneği, diğer Türk cumhuriyetleri ile kıyaslanacak olursa, başarılı kimlik politikaları ile öne çıkmaktadır. Aslında Azerbaycan devlet bağımsızlığı fikrinin tarihini, bağımsızlığını kazandığı günden itibaren başlatmak yanlış olacaktır. Azerbaycan'daki bağımsızlık fikrini, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tecrübesinden itibaren başlatarak takip etmek ise çok daha doğru olacaktır. Ancak, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra tam anlamıyla bağımsız bir devlet kuran Azerbaycan'ın, her şeyden önce *Azerbaycanlı* kimliğine önem verdiği ve bu yönde politikalar geliştirip uyguladığı görülür.

Üzerinde durduğumuz politikalar aracılığıyla bağımsızlık sonrası Azerbaycan'daki millî kimliğin sosyal, siyasi ve kültürel anlamda devlet eliyle başarılı bir şekilde inşa edildiği söylenebilir. Bu çalışmada, 1991'de kazanılan bağımsızlık sonrasında bir Azerbaycanlı kimliği yaratmak için hangi politikalara ağırlık verildiği, hangilerinin sıklıkla vurgulandığı, bu politikaları uygularken nasıl bir üslup kullanıldığı, hangi enstrümanlardan yararlandığı vb. hususlar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Ulus Devletlerin Doğuşu ve Ulusal Kimliğin İnşası

Kimlik, bireysel olmakla psikolojik, toplumsal çevreyle ilişkili olmakla da sosyolojik boyutları olan çok yönlü bir kavramdır. Kimlik, içinde yaşadığı toplumdaki beslenir ve bireyin kendisini ait hissettiği toplumun idealleri ve değerleri ile entegre olması sonucunda toplumsal bir boyut kazanır.

Toplumsal boyut kazanan kimliğin sağlam bir temel üzerine oturabilmesi için bireyin, içinde yaşadığı toplumdaki diğer insanlarla karşılıklı iletişim esasına dayalı bir kültür alışverişine sahip olması gerekir ki bu da zamanla aidiyet duygusunu pekiştirir. Bu duygu sayesinde birey, kendini belli bir topluluğun parçası sayar, neye değer verip vermeyeceği kaygısını ortadan kaldırır, kim olduğunu bilir. Böylece kimliksel sürecini başarıyla tamamlamış birey, toplumsal yapıya sağlam adımlarla biraz daha yaklaşır ve toplum da bu yeni adımların kültürel değerler, idealler, semboller ve normlarla devam etmesini

sağlar.¹ Sonuçta *bireysel kimlik* ile *toplumsal kimlik* arasındaki ilişkiden doğan *ulusal kimlik*, üçlü kimlik sacayağını meydana getirir.

Kimlik, içinde yaşadığı toplumdaki beslenir ve bireyin kendisini ait hissettiği toplumun idealleri ve değerleri ile entegre olması sonucunda toplumsal bir boyut kazanır. Kimlik, bir toplumun bireylerini ayırt edici bir şekilde birbirine benzetir. Bir toplumu, o toplum yapan nitelikler *bize karşı onlar*'ın toplamıdır.²

Marksist tarihçi ve yazarlardan olan Eric Hobsbawm, XX. yüzyılı “aşırılıklar çağı” olarak niteler. Çünkü XX. yüzyıl insanlık tarihinin en kanlı dönemleri olan I. ve II. Dünya Savaşlarını, kitlesel katliamları, ekonomik dalgalanmaları, maddi-manevi pek çok yıkımı ve kaybıyla yoksulluğun sınırlarını zorlayan bir dönemi içine alır. Bununla birlikte siyasi ve ekonomik değişimlerin yoğun yaşandığı bu XX. yüzyıla, XVIII. ve XIX. yüzyılın getirdiği olgulardan da bakılabilir. Bu yüzyıllarda özellikle Avrupa'da sosyal, siyasi, ekonomik ve askerî alanlarda adeta yeni bir dünyanın inşa edildiği görülür. Bu yeni dünyanın getirdiği düzen ve rejimi ortaya çıkaran en önemli etken şüphesiz Fransız İhtilali'dir.

Bu devrim tüm toplumları derinden etkileyecek olan “insan hakları, eşitlik, özgürlük, kardeşlik ve ulusçuluk” gibi evrensel değerleri ortaya çıkararak, her topluma kendini restore edebileceği fikrini ilham etmiştir. “Egemenlik ulusundur” düşüncesinin hâkim olmaya başlamasıyla yaşanan toplumsal hareketler, monarşik ve otoriter düzenlerin son bulmasına, farklı etnik ve dinî kimlikleri barındıran imparatorlukların parçalanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda devletin, belli bir sınıfın veya kurumun elinde olmadığı düşüncesinin yaygınlaşmasıyla, milliyetçilik ideolojisi üzerinden yeni siyasal oluşumlara yani ulus devletlerin kurulmasına doğru gidilmiştir.³

¹ Erol Göka, *İnsan Kısım Kısım: Topluluklar, Zihniyetler, Kimlikler*, Odak Yayınları, Ankara, 2004, s. 294.

² David Crystal, *Dillerin Katli: Bir Dilin Ölümü Bir Millet'in Ölümüdür*, çev. Gökhan Cansız, (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2007), s. 55.

³ M. Zeki Duman, “Fransız Devriminin Politik Sonuçları ve Tocqueville'in Devrime İlişkin Görüşleri”, *Sosyoloji Dergisi*, s. 19 (2008): s. 111.

XVIII. yüzyıl, milliyetçiliğin miladı kabul edilir. Bu yüzyıl, milliyetçiliğin gündeğümü olmakla beraber, dinsel düşünce tarzlarının da günbatımıdır denilebilir. Keza dine dayalı tüm normların bir anda yerle bir olması, dinin kısmen yatıştırdığı manevi olguların su yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle tüm bu manevi ruhiyatı dünyevi tarza dönüştürecek yeni bir şey lazımdır. Bu işi yapmaya en elverişli kavram ise *ulus* olarak gün yüzüne çıkmıştır.⁴

Benedict Anderson “Ulus hayal edilmiş bir topluluktur.” der.⁵ Hayal edilmiştir; çünkü üyelerin birbirlerini tanımamasına, birbirleri hakkında pek bir şey bilmemesine rağmen, en küçük ulusu oluşturan o üyelerin zihninde, o ulusu oluşturanların toplam hayali yaşamaya devam eder. A. Smith'e göre tarihî açıdan ilk ulusların ortaya çıkışı pre-modern etnik çekirdeklerden filizlenmiştir. Bu filizlenme ile kültürel anlamda etkili olan bu fidanlar daha sonraki dönemlerde devletlerin ulus ormanlarını meydana getirmişlerdir.⁶

Kimlik, kendi kendine oluşan bir olgu değildir. Siyasal kavramlar olarak ortaya çıkan *ulus* ve *ulusal kimlik* olguları, devletler tarafından kurgulanmış ve bu kavramlar üzerinden vatandaşları tek bir çatı altında birleştirmeye yönelik politikalar izlenmiştir. Ulus devletler, bilinçli olarak bu politikalar için ciddi devlet bütçeleri ayırmış, her alanda yatırımlar yapmaya özen göstermiştir. Bu politikaların en önemli argümanlarını ulusal dil, din, bayrak, marş, edebiyat ve tarihin yanı sıra ulusal tatiller ve halk törenleri gibi çeşitli ritüeller ve diğer bazı kültürel dinamikler oluşturmuştur.

Ulusal Kimlik İnşasının Enstrümanları

Ulusal kimlik oluşturma bir süreçtir ve uzun yıllar alır. İnşası sağlam bir zemin gerektirir; ortak bir geçmiş, tarihî hafıza, mitoloji, ekonomi, toprak vs. gibi. Devletler, ulusları oluşturmak ve kendilerini meşrulaştırmak için,

⁴ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), s. 25.

⁵ Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 20.

⁶ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), s. 73.

vatandaşlarının iftiharla kabullenecekleri etnik ve mitolojik temellere dayanan köklü bir geçmişin varlığına gerek duyar.

Devletler, bir hayatta kalma stratejisi olarak, kendi geçmişlerinin *soylu ve eski* olduğunu kanıtlamak adına, ellerindeki malzemedен toplumla ilgili ulusal semboller yaratma ihtiyacı ve kaygısı taşırlar. Bu nedenle *tarihin yeniden yazımı* ile birlikte ulusların köklerinin çok eskilere dayandırılması, yeni ulus-devletlerin, en sık başvurduğu ulus zemini oluşturma yöntemlerindedir.⁷

Ulusal yayın dili her zaman siyasal ve ideolojik bir önem taşımıştır. Ulus-devletleri ortaya çıkaran belli bir dilin kendisi değil, onların ulusal yayın dilleridir. Ulusal yayın dilinin üreticileri olan filologlar, gramerciler ve folklorcular bir nevi kamuoyu oluşturanlar, halk dilindeki birliği yaratma amacı gütmüşler; roman, gazete ve dergilerle tüketiciyi kamuoyuna bağlamayı bilmişlerdir. Böylece *devlet dili statüsü* kazanan halk dilleri de giderek güç kazanmaya başlamıştır.⁸

Yeni oluşan bu devletlerin *ulus inşa etme* politikalarında, popüler bir milliyetçilik heyecanı ile *kitle iletişimi, eğitim sistemi, idari düzenlemeler, nüfus sayımı, harita, müze, roman-gazete* ve buna benzer araçlarla sistematik bir tarzda milliyetçi ideolojinin yaygınlaştırılması sıklıkla görülür. Bunlara ek olarak ulus-devlet, varlığının devamı için *kültürel araçlara* -şiir, düzyazı, resim, heykel, mimari, müzik, opera, bale, sinema vs.- yönelmiş, bu araçlardan somut ürünler elde edip bu sayede geçmişin izlerini gelecek kuşaklara aktarma olanağı yakalamıştır.⁹

Bütün sınıfları milliyetçilik şemsiyesi altında toplamayı hedef bilen ulus-devlet, evrensel ve eşit yurttaşlık haklarını, devletin sürekliliğini sağlayan kapitalist ilişkilerini milliyetçi ideoloji ile meşrulaştırmayı kolaylaştırmıştır. Böylece, tarihsel gelişim sürecinde ve günümüzde, milliyetçi ideoloji ile sınırları belirlenen *ulusal kimlik ve ulusal egemenlik* olguları, devletlerin yaptırım gücü adı altında, devletin varlığını meşrulaştıran bir anlayışla, modern devletlerin iki

⁷ Ebulfaz Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006), s. 283.

⁸ Smith, *Milli Kimlik*, s. 147.

⁹ Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 129.

önemli unsurunu oluşturmuştur. Nitekim devletin izlediği bu yol, toplum perspektifinden güçlü bir ulus-devlet kavramının pekişmesine yol açan paradigmalardandır.¹⁰

Dolayısıyla insan, hangi sınıftan olursa olsun onun için daha büyük bir aile demek olan ulus kavramı, herhangi bir çıkar ifade etmekten epey uzaktır. Ulus, işte tam bu noktada içinde yaşayanlardan fedakârlık talep edebilir. Nitekim bu yüzyılın savaşlarına bakıldığında onları olağanüstü kılan, öldürülmelerine izin verilen insan sayısında değil, ne kadar çok sayıda insanın canlarını vermeye ikna edebilme özelliğidir. *Nihai fedakârlık fikri ancak kader aracılığıyla bir arınma fikriyle birlikte var olabilir.*¹¹

Millet ve millî kimliğin yaratımında milliyetçiliğin ve milliyetçilerin katkısı göz ardı edilemez. Milliyetçilik, devletin değil öncelikle milletin ideolojisidir. Bu anlamda milliyetçi kesim, milleti ön plana çıkarmak için sanatın bazı organlarına, milletin varlığını bir anlamda somut bir biçimde yeniden inşa etme olanağını elde etmek için başvurmuşlardır. Başka bir deyişle *millî kimlikle* kastedilen şey hem kültürel hem siyasal bir referans içerir.

Milliyetçilik ve Millî Kimlik

Milliyetçilik, toplumsal değişimlerin ve entelektüel girişimlerin ortaya çıkardığı siyasal, ekonomik ve kültürel bakımdan uzun bir zaman diliminin birikimidir. Modernist bir bakış açısına göre milliyetçilik; ulus devletlerin kurulması, kentleşme, bürokrasi, laikleşme, endüstriyalizm, sekülerizm gibi devrimci sosyal yapı ve kültürel sistemlerin bir ürünü olarak XVIII. yüzyıl Avrupa'sında yeni fikir, motif ve sembollerle ortaya çıkan modern bir ideoloji hareketidir.¹²

Birçok bilim adamının perspektifinde milliyetçiliğin tarihi, XVIII. yüzyıl sonlarından başlatılmalıdır. Uluslararası politikada, milliyetçiliğin bir ideoloji olarak ortaya çıkması, dünya seyrinin Fransız İhtilali ile ulus-devlet olma sürecine girmesine paraleldir. Avrupa'da milliyetçiliğin doğuşuna tanık

¹⁰ Senem Sönmez Selçuk, "Dünden Bugüne Milliyetçilik: Küresel Dünyada Yükselen Sesler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 12, s. 3, (2012): s. 131.

¹¹ Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 161.

¹² Smith, *Millî Kimlik*, s. 34.

olan XVIII. yüzyıl, dinsel düşünce tarzlarının son bulduğu ve seküler düşünce tarzının taraftar kazanmaya başladığı bir çağdır. Dinin önemini yitirmesi ve dinsel düşüncelerin ortadan kalkması ile insanların ruh dünyasında koca bir boşluk oluşmuş, doğuştan gelen eşitsizlikler, ekonomik sıkıntılar ve her alanda yaşanan sömürü karşısında ezilmekte olan bireyler, bu boşluğu milliyetçilik ile doldurmuştur.¹³

Anderson'a göre milletler ve milliyetçilik kavramları modern olgulardır. Ayrıca matbaacılıkla gelişen kitap üretimi ve sonrasında birbirini tanımayan okuyucuların her gün gazete yayınları etrafında birleşmesi, toplulukların kendilerini *millet* olarak hayal etmelerine olanak sağlayan şartları doğurmuştur. Anderson, bu dönemi *yayın kapitalizmi* olarak isimlendirmiş ve kitapların çoğal(tıl)ması ile milletlerin kesinlikle inşa edildiğini ve buna bağlı olarak insanların kendilerini bir milletin üyesi olarak düşünmelerine olanak sağlandığını savunmuştur.¹⁴

Çoğu modernist görüşe göre milletleri yaratan ya da “yeni millet” oluşumuna yardım eden, milliyetçiliğin ta kendisidir. Milliyetçilik “çağın ruhu”nun bir parçası olduğu kadar geçmişin her türlü motiflerine bağlı, gerektiğinde zamana göre yönlendirilebilecek inanç, hissiyat ve sembollerden oluşan, bukalamunvari bir paradigmadır.¹⁵

1918-1950 yılları arası, milliyetçiliğin zirveye ulaştığı bir dönemdir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ideolojik ve siyasal ihtiraslar bu yükselişin ana sebepleridir. Mağlubiyetin getirdiği intikam duyguları, bilhassa, savaş neticesinde yıpranmış veya mağlup olmuş uluslarda, milliyetçiliği körüklemiştir. 1990'lı yıllarda ise milliyetçilik, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası ortaya çıkan pek çok yeni ulus-devletle yeniden gündeme gelmiştir.¹⁶

Millî kimlik ise insanları bireysel ve toplumsal olarak diğer benzerlerinden ayıran özellikler bütünüdür. Doğumla getirilen bir özellik olmaktan daha çok, birlikte yaşamanın kazandırdığı *ortak duygulardır*. Birlikte

¹³ Sönmez Selçuk, “Dünden Bugüne Milliyetçilik”, s. 131.

¹⁴ Anderson, *Hayali Cemaatler*, s. 62.

¹⁵ Smith, *Milli Kimlik*, s. 129.

¹⁶ Sönmez Selçuk, “Dünden Bugüne Milliyetçilik”, s. 123.

yaşanılan toplumun tüm bireylerince ortak kabul gören hemen hemen her şey *millî kimlik* kavramının içinde yer alır: Ulusal semboller, bayrak, marş, renkler, ortak geçmiş, kan bağları, kültür, müzik, mutfak, spor... Ortak/*common* kavramı, millî-ulusal kimliği tanımlamada üzerinde durulması gereken en önemli anahtar kelimedir.

Ortak varsayımların varlığından yola çıkarak Smith'in bakış açısıyla millî kimliğin temel özelliklerine dair şunları sıralamak mümkündür: Tarihî bir toprak/ülke ya da yurt, ortak mitler ve tarihî hafıza, ortak bir kitlesel kamu kültürü, topluluğun bütün fertleri için geçerli olacak ortak yasal hak ve görevler, topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi.¹⁷

Ulusal Kimliğin Kurgulanması

Kimlik kurgusu, kişileri, başkalarından ayırt etmeye yarayan duygu, düşünce, değer ve tutumların birbirine eklenmiş halidir. Bu kavram, toplumun sosyal ve siyasal sisteminin en önemli unsurunu teşkil etmektedir. Ortaya çıkan farklı kimlikler, kimlik tanımlamasının getirdiği farklılık stratejisi üzerinden etkileşim halinde bulunurken uzlaşma değil, farklılaşma yoluna gider. Böylece oluşan her kimlik, öteki karşısında sınırlar çizmeye mecbur bırakılır.

Kimlik, bireylerin ve grupların “kimim/kimiz, kimdenim/kimdeniz, benim/bizim dışımdakiler/dışımızdakiler kim/kimler?” sorularına verdikleri cevaplardır. Bu soruya verilen cevaplar, bireyleri ve toplulukları sınıflandırmaya, farklılıklarını vurgulamaya ve aralarındaki sınırları sabitlemeye yarayan, bireyin ve toplumların var oluş kategorileri içinde kendini anlamlı bir eylem nesnesi olarak sunmasına olanak sağlayan bir tanımlamayı ifade eder.¹⁸

Kimlikler hem bireysel hem de toplumsal olarak inşa edilir. Siyasal sınırların çizilmesiyle ötekinin ötekiliğinin farkında olarak kurgulanır ve somut pratikleri olan teorik çerçeveye şekillenir. Öyle ki kimlik kurgusunda daima siyasallaşmış bir toplumun varlığı söz konusu olmalıdır. Toplum halinde

¹⁷ Smith, *Millî Kimlik*, s. 32.

¹⁸ Erol Göka, *İnsan Kısım Kısım Topluluklar, Zihniyetler, Kimlikler*, (Ankara: Aşına Kitaplar, 2006), s. 307.

yaşamak, benzeşme ve farklılaşmayı ihtiva ettiğinden, kimlik kurgularının gerçekleştirilmesine zemin hazırlamıştır.¹⁹

Ulusal kimlikler, kökenleri itibariyle tarihin derinliklerinde bulunduğu varsayılan kurgusal normlara dayanır. Bu nedenle, ulus-devlet formunun bir ayağı kapitalist dünya düzeninin empoze ettiği nesnel bir zemine basarken diğer ayağı masalsı ve mitolojik bir tarih kurgusuna dayanan ve aynı zamanda halkla ilişkili olduğu varsayılan ancak devlet eliyle “millileştirilen” folklorik ekseninde durmaktadır. Böylelikle modern bir olgu ile tarihsel bir tasavvurun ürünü olan ulus, tarihin derinliklerinde yeniden yaratılmakta ve bu yaratım süreci, yazın türleri ve modern çağın sağladığı kitlesel iletişim imkânları vasıtasıyla da dalga dalga yayılmaktadır.²⁰

Avrupa'da ortaya çıkan “millî kimlik” rüzgârının getirdiği milliyetçilik akımının etkisiyle pek çok devlet ayakta kalmak adına kendi millî kimliklerini inşa etmeye başlamışlardır. Bu durum alevlendiği günden itibaren özellikle günümüz devletlerinin kimlikler üzerinden siyaset yapma zeminini ve potansiyelini oluşturmuştur. Tarih boyunca farklı siyasal akımlar farklı kimlik inşalarını da beraberinde getirmiştir.

Azerbaycan'ın Millî Uyanış Tarihi: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) Döneminden Tam Bağımsızlık Sürecine Kadar Olan Uluslaşma Dönemi

Azerbaycan devlet bağımsızlığı fikrinin tarihi, yüzyıldan daha fazla bir zamanı kapsamaktadır. Böyle bir zaman diliminde bu fikir, büyük bir gelişim göstermiş ve bağımsızlık fikriyle yanıp tutuşan milyonlarca insanı bünyesinde toplayarak tarihsel açıdan gerçek bir millî harekete dönüşmüştür. Bu yüzden Sovyetler Birliği içindeki milletlerin bağımsızlıklarını kazanması, bu yapının çökmesiyle değil, kendilerinin mücadele hareketleriyle gerçekleşmiştir.²¹

¹⁹ Mehmet Karakaş, “Türkiye'nin Kimlikler Siyaseti ve Sosyolojisi”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, c. 8, s. 2 (2013): s. 4.

²⁰ Süleyman Yıldız, “Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği”, *Millî Folklor*, s. 74 (2007): s. 13.

²¹ Süleyman Aliyarlı, “Azerbaycan'ın Devlet Bağımsızlığı Fikri: Tarihsel Açıdan”, *Türk Dünyasına Bakışlar Mehmet Saray'a Armağan*, Halil Bal, (İstanbul: Da Yayıncılık, 2003), s. 81.

XIX. yüzyılın birinci yarısında vuku bulan önemli bazı millî olaylar kimi toplum bilim araştırmacılarına göre Azerbaycan'ın uyanış çağı olarak tanımlanmaktadır. Rus hâkimiyetinin beraberinde getirdiği sindirme politikaları, dinî ve kültürel uyumsuzluğun getirdiği tezatlıklar Azerbaycan halkı ile Rus idaresini hiçbir zaman barıştırmamıştır.

Yakın bir tarihe baktığımızda Azerbaycan'ın siyasal gelişimini, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti olmak üzere üç ana başlık altında incelemek mümkündür. Ancak, Azerbaycan millî kimliğinin oluşmasında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti önemli bir yere sahiptir.

1917'de Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi'nde yıkılan Rusya İmparatorluğu'nun ardından serbest kalan Azerbaycan, 28 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzade liderliğinde *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti* (AHC) adı altında bağımsızlığını ilan etmiştir. Ali Bey Hüseyinzade'nin öne sürdüğü "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmak" sloganı, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti bayrağının üç renginde temsil edilmiştir. Ancak, yeni kurulan bu rejim yalnızca iki yıl yaşayabilmiştir. 1918-1920 yılları arasında varlığını sürdürebilen AHC, Azerbaycanlıların ulusal egemenliklerinin ve millî bilinçlerinin şekillenmesinde son derece önem arz eder.²²

Sovyet terminolojisinde *Azerbaycanlı* olarak adlandırılan aydınlar ile AHC'nin önde gelenleri 1988'de milliyetçi söylemlerini yeniden dile getirmeye başlamışlardır. Bu söylemlerin ifadesi daha çok Gorbaçov'un *glasnost* ve *perestroika* politikalarının 1988'in sonlarına doğru milliyetçi ve muhalif gruplara, örgütlenme ve siyasi taleplerde bulunabilme fırsatı vermiş olmasından ileri gelmiştir. Dahası Ermenilerin, Şubat 1988'de Dağlık Karabağ'ı Erivan (Ermenistan) ile birleştirme talepleri doğrultusunda yaptığı gösteriler Azerbaycan milliyetçiliğinin alevlenmesine neden olmuştur.²³

²² Ceylan Tokluoğlu, "Azerbaycan" (Edit.) İsmail Aydıngün-Çiğdem Balım, *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar- Türkiye ile İlişkiler*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayın, 2012), s. 26.

²³ Süha Bölükbaşı, "Azerbaycan'da Ulusun İnşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorunu'nun Etkileri," *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları 20.Yüzyılda Milliyetçilik*,

Her ne kadar Gorbaçov reformları ve Dağlık Karabağ sorunu Azerbaycan milliyetçiliğini körüklese de, Azerbaycan'ın ulus inşasına asıl katkıda bulunan, yetmiş yıllık Sovyet deneyimidir. SSCB'de uygulanan bazı politikalar istemeden de olsa ulusların ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır. Cumhuriyet idaresine, yerli halkların katılmasına müsaade edilmesi, 1930'lu yıllarda ulusal eğitim ve kadrolara dokunulmaksızın yapılan ekonomik ve toplumsal reformlar, her cumhuriyetin kendi sınırları dâhilinde siyasi milliyetçilik amacı gütmeyen kültür faaliyetlerine izin verilmesi, geleneksel uygulamaların ve toplumsal yapıların ayakta kalmasına göz yumulması, Moskova yönetiminin SSCB'ye bağlı olmak şartıyla ölçülü yerel milliyetçiliği desteklemesi vs. gibi politikalar ulusların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.²⁴

AHC'nin önde gelen yöneticileri, iktidara gelmeden önce *Azerbaycanlı* kimliğine vurgu yapmışlardır. İktidara geldikten sonra da buna ek olarak yeni devletin tüm vatandaşlarını kapsayacak bir yurttaş ve devlet kimliği oluşturmaya çalışmışlardır. Bunu açmak gerekirse, “Türk” ya da “Azerbaycan Türkü” kelimeleri etnik Azerbaycanlıları belirtmek için, *Azerbaycanlı* ve *Azerbaycanlılık* kavramları ise devlet vatandaşlarına ve devlete karşı yurtseverliğe işaret etmek için kullanılmıştır. Azerbaycan adının benimsenmesi ve kullanılması ile ortaya çıkan *Azerbaycancılık* kavramı, bir devlet ideolojisi haline gelmiştir.²⁵

Bu ideoloji çevresinde kurulan yeni hükümetin öncelikleri arasında *Azerbaycan* kimliğinin toplum içinde yayılmasını sağlamak ve her alanda millî bir hassasiyet gözetmek yer almıştır. Bunu da eğitim, dil, din, tarih vb. kültürel değerleri millîleştirme faaliyetlerinde gerçekleştirmişlerdir.

1930-1990 yılları arasındaki dönem, Azerbaycan millî kültürünün bastırıldığı ve millî kültürün birçok unsurunun unutturulmaya çalışıldığı dönem olarak adlandırılır. Nitekim AHC'nin son bulmasının ardından Ruslar, hâlihazırda kullanılmakta olan Latin alfabesini kaldırmış yerine Kiril alfabesini

Etnisite ve Emek, haz. Willem Van Schendel-Erik J. Zürcher (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s. 51.

²⁴ Bölükbaşı, “Azerbaycan'da Ulusun İnşası”, s. 52.

²⁵ Mehriban Gasımova, “Azerbaycan'da Millî Kimliğin Oluşumunda Dinin Rolü, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006), s. 61.

getirmiştir. Dinî vecibelerin yerine getirilmesi yasaklanmış, cami ve kiliselere kilit vurulmuştur. 1937 yılından itibaren pasaportların milliyet kısmına *Türk* yerine *Azerbaycanlı* yazdırılmıştır.²⁶ Rejimin getirdiği her yasak ve dayattığı her sistem, Azerbaycanlıların birbirine daha da kenetlenmesini sağlamıştır. Baskıcı Rus rejiminin uyguladığı politikalar ters tepmiş, Ruslar, istemeden de olsa, bağımsızlık duygusunun gittikçe yükselmesine kendi dayattığı politikalarla sebep olmuştur. Dolayısıyla bu süreç, aynı zamanda Azerbaycan'da içten içe büyüyen millî birlik ve beraberlik hassasiyetlerinin de geliştiği bir dönem olmuştur.

Azerbaycan Ulusal Kimliğinin Mimarları

Azerbaycan Türkleri her fırsatta bağımsızlık için mücadele etmiş ve ayaklanmışlardır. Azerbaycan'da millî uyanış çağı, modern iletişim aracı olan basının millîleşmesi ile daha da artar. XX. yüzyıl, Azerbaycan'da büyük değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Kafkasya'da vuku bulan yenileşme hareketleri devlet tarafından değil bazı sivil aydınlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu aydınlardan bazıları ve millî kimlikle doğrudan alakalı bazı faaliyetleri ise şöyledir:

Azerbaycan'ın fikir atası olarak anılan Hasan Melikzade Zerdabi'nin önderliğinde çıkan ve ilk Türkçe gazete olan "*Ekinci*", Azerbaycan'da Çar idaresine karşı halkın tepkisini göstermesi açısından önemlidir.²⁷

Mehemmedağa Şahtatlı, 1903'te Azeri Türkçesiyle yayınlanan ilk gazete olan *Şark-i Rus* gazetesini yayın hayatına sokar. Bu gazete, millî birlik fikri oluşturması açısından önemlidir.²⁸

Hüseynzade Ali Turan, Bakü'de yayınlanan ve ilk günlük Türk gazetesi olan *Hayat*'ın kurucu isimlerindedir. *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* sloganının mucidi sayılan Hüseynzade, hem Azerbaycan'da hem de Türkiye'de milliyetçi hareketlerin ön saflarında yer almıştır.²⁹

²⁶ Tokluoğlu, "Azerbaycan," *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar- Türkiye ile İlişkiler*, s. 26.

²⁷ Okan Yeşilot, "Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri", *OAKA*, c. 4, s. 7, (2009): s. 98.

²⁸ Yavuz Akpınar, "Türk", *TDVİA*, c. 41 (2012): s. 503.

²⁹ Vəli Osmanlı, *Azerbaycan Romantizmi*, Redaktoru Rafael Hüseynov, (Bakı: Elm Neşriyyatı, 2010), s. 30.

Mirza Celil Memmedquluzade, Azerbaycan edebiyatında, yeni bir dilin yaratıcısı olarak anılır. 1906'da Tiflis'te çıkarmaya başladığı *Molla Nasreddin* dergisi aracılığıyla millî istiklal, demokrasi ve vatan bağımsızlığı mevzularına dikkat çekmek için millî edebiyatı, halkının duygu ve düşünceleriyle birleştirmiştir.³⁰

Ahmet Ağaoğlu, hem Azerbaycan'ın hem de Türkiye'nin milliyetçilik ve batılılaşma hareketleri içinde yer alarak önemli görevler üstlenmiştir. Ulusçu görüşlerin savunucusu olan Ağaoğlu, halkı eğitim seferberliğine çekmeye çalışmış; bu sayede Azerbaycan Türklerinin en önemli sorunlardan biri olan Şii-Sünni ihtilafının ortadan kalkacağına inanmıştır. Faaliyetleri ile “*Azerbaycan'ın uyanış tarihinde kendi başına bir devir*”³¹ olarak nitelendirilmiştir.

Ömer Faik Numanzade; Tercüman, Şark-i-Rus, Molla Nasreddin gibi zamanın önemli gazetelerinde yazılar yazmıştır.³² Dönemin en güçlü gazetecilerinden biri kabul edilen Numanzade'nin en büyük gayesi, halkında millî ve içtimai bir bilinç uyandırmak olmuştur.

Muhammed Hadi, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında rol alan ve bu devletin fikrî temellerini oluşturan önemli aydınlar arasında yer alır. Dönemin en önemli yayın organlarından olan *Hayat* ve *Füyûzat* dergilerinde şiirlerini ve yazılarını yayımlar. Eserlerinde, vatan ve hürriyet aşkı ile millî duygularının yoğunluğu hissedilir.³³

Hüseyn Cavid, Azerbaycan halkını, medeniyetini ve ilmini gelecek kuşaklara taşıyabilmiştir. Bu nedenle onun eserleri, Azerbaycan için millî servet değerindedir. Eğitimci kişiliği ve edebî şahsiyeti ile milletin inkişafı ve yükselmesi için hizmet etmiştir.

Mehmed Emin Resulzade'nin faaliyetleri, Azerbaycan'ın kaderini önemli ölçüde değiştiren özelliklere sahiptir. Resulzade, sosyal ve siyasi meselelere değinerek hürriyet, millet, milliyet, insan hakları, medeniyet gibi

³⁰ İsa Həbibbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə Əsərləri, Redaktor Vaqif Məmmədov, (Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004), s. 5.

³¹ Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2006), s. 89.

³² Yaşar Karayev-Yavuz Akpınar; “Mehmedquluzâde, Celil”, *TDV İA*, C. 28, s. 545.

³³ Akpınar, “Türk” s. 2.

kavramları tanımlamaya ve bunları halka benimsetmeye çalışmıştır. Düşüncelerini “insanlara hürriyet, milletlere istiklal” şeklinde formülize etmiştir.³⁴ Ulus kimliği ile ilgili düşüncelerini, 1915'te çıkarmaya başladığı *Açık Söz* gazetesinde seslendirirken artık Rusya ve Kafkasya Müslümanlarından değil, Türklerden söz etmesi dikkat çekicidir. Sağlam, metin, uyanık ve mefkûreli bir milliyet yaratmanın üç esasa dayandığını, onların da Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmakta olduğunu ifade etmiştir.³⁵ Türk ordusunun 1918'de Bakü'yü işgalden kurtarması üzerine Azerbaycan hükümeti Bakü'ye taşınmıştır. 7 Aralık 1918'de Azerbaycan parlamentosunun açılışında yaptığı tarihi konuşmasında söylediği “*Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez!*” sözü, Azerbaycan siyasi tarihine damgasını vurmuştur ve günümüzde hala yankılanmaya devam etmektedir.³⁶

Bahtiyar Vahapzade, milletine karşı yapılan haksızlıklara kayıtsız kalamamış ve eleştirel bir üslupla bunları şiirlerinde sürekli olarak dile getirmiştir. Vahapzade, rejimin millî bilinci öldürmek için uyguladığı politikalara karşı “millet” ve “Türklük” gibi kavramlara şiirlerinde ve piyeslerinde oldukça fazla yer vermiştir.

Bu aydınlar gazeteci, dilci, şair, yazar veya politikacı kimlikleri ile halkın güvenini ve saygısını kazanmış, rejimin dayattığı politikaları eleştirmekten çekinmemiş, millî birlik ve beraberliğe sürekli olarak atıfta bulunarak ulus bilincini canlı tutmaya çalışmış ve hatta gerektiğinde vatani uğruna canını vermiş şahsiyetlerdir.

Bağımsızlık Sonrası İlk Liderler ve Kimlik Algıları

Elçibey'in kısa başkanlığı döneminde (1992-1993) millî kimlik adına yapılan faaliyetlerin, bağımsız bir devlette olması ve uygulanması gereken politikalar olduğu görülür. Elçibey döneminde, Azerbaycan Millî Ordusu oluşturulmuş, Azerbaycan'ın millî parası olan manat tedavüle sokulmuş, kısa

³⁴ Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, haz. Yavuz Akpınar-İrfan Murat Yıldırım-Sabahattin Çağrı (İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1990), s. 11.

³⁵ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, s. 11.

³⁶ Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 137.

zamanda bağımsız okullar ve üniversiteler kurulmuş ve Latin alfabesine geçilmiştir.³⁷

Elçibey iktidarı döneminde *Türkçülük* temasının öne çıkarıldığı görülür. Türkiye yanlısı bir politika izleyen Elçibey, Rusya ve İran'a karşı mesafeli davranmıştır. Sovyet döneminde *Azerbaycan dili* olarak adlandırılan dilin adı *Türk dili* olarak değiştirilmiş ve bu dönemde Azerbaycanlılar, basında *Türkler* olarak anılmaya başlanmıştır.³⁸

Elçibey'in kısa süren yönetiminden sonra iktidara gelen Haydar Aliyev, çağdaş Azerbaycan'ın oluşumunda önemi politikalara imza atarak ülkedeki en büyük siyasal figür haline gelmiştir. Millî bir sembol haline gelen Aliyev, iktidara gelir gelmez dış politikada bir denge stratejisi izlemiştir. Elçibey dönemindeki Batı yanlısı ve Rusya-İran karşıtı politika yerine, bölgede etkin olan uluslararası aktörler ile dengeli ve uyumlu bir dış siyaset uygulamıştır. Haydar Aliyev, millî çıkarlara dayalı, halkın iradesiyle bire bir örtüşen kararnamelere imza atmış, Azerbaycan nüfuzunu uluslararası kuruluşlarda arttırmaya gayret etmiştir.³⁹

Millî para birimi olan manat, tek ödeme aracı olarak ilan edilerek ekonomide de millî olma yolunda önemli bir adım atılmıştır. Bakü'de, *Dünya Azerbaycanlılarının Birinci Kurultayı* gerçekleştirilerek diaspora faaliyetlerinin önü açılmıştır. Yurtdışında yaşayan Azerbaycanlı vatandaşlar için kendi ülkeleri ve yurttaşları ile iletişimin devam etmesi adına *İş Üzere Devlet Komitesi* oluşturulmuştur. İlk olimpiyat spor kompleksi kurularak gençlerin Azerbaycan bayrağı ile ülkelerini uluslararası arenada temsil etmelerinin yolu açılmıştır. Bağımsız cumhuriyette ilk defa bir orta eğitim okulu olarak *Çağdaş Eğitim Kompleksi* açılmıştır.⁴⁰

³⁷Ebulfez Elçibey, son güncellenme 16.03.2017, http://www.azerbaijans.com/content_843_tr.html,
³⁸ Tokluoğlu, "Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan" s. 37.
³⁹Haydar Aliyev, son güncellenme 16.03.2017, http://www.azerbaijans.com/content_842_tr.html.
⁴⁰Haydar Aliyev, son güncellenme 16.03.2017, http://www.azerbaijans.com/content_842_tr.html.

Elçibey döneminde *Türk dili* olarak tanımlanan dilin adı, Haydar Aliyev döneminde tekrardan *Azerbaycan dili* olarak değiştirilmiştir. Aliyev, 1993 yıllarının sonunda yaptığı konuşmalarda ilk defa *Azerbaycancılık* fikrini dile getirmiş, Azerbaycan'da yaşayan çeşitli ve farklı gruplardaki insanların Azerbaycan'da yüzyıllar boyunca aynı çatı altında yaşadığını, halen yaşamakta olduğunu ve yaşayacağını dile getirerek birleştirici ve bütünleştirici bir kimliğe atıfta bulunmuştur. 2000'li yılların ortalarına doğru ise bu *Azerbaycancılık* ideolojisi, daha fazla benimsenmeye başlanmıştır.⁴¹

İlham Aliyev, Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Ansiklopedisinin yayını ve Azerbaycan dilinde Latin grafiğinde toplu yayının uygulanması hakkında kararname imzalamıştır. Böylece devlet eliyle, bilhassa Azerbaycan tarihî ile alakalı, her vatandaşın rahatlıkla açıp okuyabileceği bir bilgi kaynağı oluşturulmuştur. Bakü'de Dünya Azerbaycanlılarının ikinci ve üçüncü kurultayları gerçekleştirilerek bu dönemde diaspora ile ilişkilerin daha da güçlenmesi sağlanmıştır. Ülkede, tarihî-kültürel öneme sahip anıtların onarım ve restorasyon çalışmalarına ehemmiyet verilmiş ve bununla millî bilincin dinamik tutulması hedeflenmiştir.⁴²

Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Uygulanan Kimlik Politikaları

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız bir devlet kuran Azerbaycan, her şeyden önce “Azerbaycanlı” kimliğine önem vermiştir. Bunun üzerine inşa edilen politikalarla Azerbaycan'da yaşayan halkın her anlamda öz kimliğinde kendini bulabilmesi için Azerbaycan milliyetçiliğine dayalı bir üst kimlik oluşturulmaya çalışılmıştır. Bağımsızlık sonrası kimlik politikaları başlığının altında Azerbaycan'da uygulanan en temel kimlik politikaları, Sovyetler dönemindeki kimlik politikaları ile de kıyaslanarak değerlendirilmiştir.

⁴¹ Tokluoğlu, “Azerbaycan,” s. 56.

⁴² İlham Aliyev, son güncellenme 16.03.2017, http://www.azerbaijans.com/content_841_tr.html.

a. Ad deęiřtirme

Millileřme çabası içinde olan ilk hükümetler, yer adları, isim ve soy isim değişikliğini, Azerbaycanlılar arasında bütünlük sağlayan ve ülkede millî bir bilinç uyandıran önemli bir kimlik politikası olarak görmüşlerdir. Çünkü Rus egemenliği döneminde, gelecek nesillerin hafızalarında asıl olanı yok etmek ve yeni kültürün tohumlarını ekmek için pek çok yer adı bilinçli olarak değiştirilmiştir.

Bağımsızlık sonrası dönemde, millî ve kültürel olguların halkın hafızasında yeniden canlandırılması adına bir *Ad Bilim Komisyonu* kurulmuştur. Bu komisyon cadde, meydan ve şehrin diğer yerlerinin adlarını kamuoyunun da katkısıyla karara bağlayıp yeniden isimlendirmek amacıyla oluşturulan bir kurum olmuştur. Bu süreçte sokak, cadde, bina ve kurumların adı değiştirilirken tercih edilen adlar arasında Azerbaycan'ın tarihî kahramanları, Türklük ve İslamiyet ile ilgili adlar bulunmaktadır.⁴³

Yer isimlerinin değiştirilmesinin yanında milletleşme sürecinde yeni bir atılım da Türk şahıs ve soyadlarının sonuna Rusça soneklerin (*-ev,-ov, -ova, -ski* vb.) getirilerek Rus milliyeti görünümü verilmesinin önüne geçmek olmuştur. İsimleri millileştirme gayesi ile İlimler Akademisi Terminoloji Bölümüne bağlı kurulan *İsim ve Soyisimler Komisyonu*, aileleri millî isimleri kullanmaya teşvik etmeye başlamıştır. Azerbaycan Terminoloji Komisyonu'nun çalışmalarıyla, 8 bin millî isim, 2 bin kadar da yasaklı isim belirlenmiştir. Millî isim listesi, Kitâb-ı Dede Korkut ve Dîvânü Lügâti't-Türk'te bulunan isimler ile zenginleştirilmeye devam etmiştir.⁴⁴

b. Alfabe değişikliği

Türkleri idari bakımdan parçalamayı yeterli bulmayan Sovyet rejimi, Türk halklarının birbirleri ile olan kültürel bağlarını da koparmak için bazı dil politikaları ile tedbirler almıştı. Çünkü bir ulusun yapı taşlarını oluşturan dil, din,

⁴³ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, s. 259.

⁴⁴ Azerbaycan'dan İsim Yasağı, son güncellenme 23.01.17, <http://www.timeturk.com/tr/2013/03/04/azerbaycan-dan-isim-yasagi.html>.

tarih, gelenek vs. gibi enstrümanlar bir milletin kültürel birikimleridir ve millî direnişlerin kırılması bu kurumların bertaraf edilmesine bağlıdır.

XX. yüzyıla gelindiğinde Azerbaycan'da sırasıyla Arap, Latin ve Kiril alfabeleri kullanılmıştır.⁴⁵ XIX. yüzyılda başlayan Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi hususundaki tartışmalar, ulusal dil ve kimlik olgusu üzerinden yapılmıştır.

Arap alfabesini, geri kalmışlığın nedeni olarak gören Azerbaycanlı bazı aydınlar, Arap alfabesinden Latin alfabesine geçmenin hem İslam dünyasından ve onun getirdiği İslami geçmişten kurtulmak ve Batı'nın çağdaş seviyesine yükselmek hem de bu sayede diğer Türk halkları ile ilişkileri güçlendirmek gayesindeydiler. Ortaya atılan tüm bu görüşler Azerbaycan entelektüellerinin kamuoyundaki sıkı girişimleri neticesinde masaya yatırılmış ve ciddi tartışmalardan sonra varılan uzlaşma sonucunda 1923'te Latin alfabesine geçilmiştir.⁴⁶

1 Mayıs 1925 itibariyle, Azerbaycan Sovyet hükümeti, Latin alfabesinin resmî yazışmalarda ve gazetelerde kullanımını mecbur kılmıştır. 1925-1926 ders yılında yeni alfabe ile öğretim zorunluluğu getirilmiştir.⁴⁷

Ancak, Türkiye'nin de Latin harflerine geçmesi, Sovyet rejiminin kültür sahasındaki köprüleri yıkma siyasetini de sarsıntıya uğratmıştır. 1931 yılına kadar, Sovyetler içinde yaşayan Türk toplumlarının tamamı Arap alfabesinden Latin alfabesine geçmiştir. Türkiye'de kullanılan alfabe ile Sovyet Türklerinde kullanılan *Birleştirilmiş Türk Alfabesi* arasında çok az fark vardı. Dolayısıyla başta Azerbaycan olmak üzere Türk dünyası, Türkiye ile olan kültürel ilişkilerinin korunmasında bir süre muvaffak olmuştur demek mümkündür ta ki Stalin rejiminin bu yakınlaşmaları tehlikeli görüp Sovyet Komünist Partisi

⁴⁵Ayça Ergün, "Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri", *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 54 2010: s. 139.

⁴⁶ Ergün, "Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri", s. 139.

⁴⁷ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, s. 159.

üzerindeki etkinliğini artırınca, İkinci Dünya Savaşı'nın çıkışını da fırsat bilerek 1939-1940 yıllarında Kiril alfabesini Sovyet Müslümanlarına dayatana dek.⁴⁸

Kiril alfabesine geçiş, Sovyet yönetiminin kararı doğrultusunda bu alfabeyi empoze etmesi ile tartışmasız gerçekleşmiştir. Çünkü Sovyetler Birliğindeki toplumlar arasında kurulacak bir ortaklık, Rus dilinin yazı ve konuşma dili olmasına, kullanımının yaygınlaşmasına bağlıydı. Tüm bunlar, Türk alfabe birliğini parçaladığı gibi Sovyet Türklerinin Türkiye Türklerinden zamanla uzaklaşmasına sebebiyet vermiştir.⁴⁹

b. 1. Bağımsızlıktan sonra alfabe değişimi

Azerbaycan'da, Sovyet hâkimiyeti boyunca kullanılan Kiril alfabesi, 1991 yılında yerini tekrar Latin alfabesine bırakmıştır. XX. yüzyıla gelinceye kadar Azerbaycan alfabesi üç defa değişmiştir:⁵⁰

Alfabeler	Kullanıldığı Tarihler
Arap Alfabeti	1929'a kadar
Latin Alfabeti	1929-1939 arası
Kiril Alfabeti	1939-1991 arası
Latin Alfabeti	1991'den itibaren

1929 yılında Arap alfabesinden Latin alfabesine, 1939'da, Stalin döneminde Latin alfabesinden Kiril alfabesine ve son olarak 1991'de Kiril alfabesinden tekrar Latin alfabesine geçilmiştir. 1991'deki alfabe değişikliği, Stalin'in zorla dayattığı gibi değil gönüllü olarak tercih edilen bir geçiş süreci olmuştur. Aslında her alfabe değişikliği, ulusal kimliğin tartışmalarını, ulusal dilin problemlerini gün ışığına çıkaran süreçler olmuştur. Arap alfabesi, Türk-

⁴⁸ Hatice Şirin, "Türklerde Alfabe ve Kimlik" , *Türkler*, c. 13, (2002) Yeni Türkiye Yayınları, s. 749.

⁴⁹ Ergün, "Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri", s. 148.

⁵⁰ Ergün, "Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri", s. 140.

İslam dünyasını ve geçmişini simgelemiş, Latin alfabesi çağdaşlaşmayı ön plana çıkarmış ve son olarak Kiril alfabesi Rus medeniyeti ile özdeşleştirilmiştir.

Latin alfabesine yeniden geçiş, Sovyet döneminden kalma siyasal ve kültürel medeniyete ait ne varsa hepsinin reddine zemin oluşturmuştur. Bağımsızlıktan sonra yapılan alfabe tercihi, Azerbaycan'ın öncelikle Batı dünyası ve Türkiye ile entegre olmasını sağlamış, uluslararası platformda kendini nasıl ve nerede tanımlayacağını gösteren ulusal bir yapılanmaya dönüşmüştür. Diğer bir deyişle Latin alfabesine geçiş, siyasal bir tercihin yüksek sesli bir ifadesidir.

Haydar Aliyev'in 18 Haziran 2001'de imzaladığı kararname ile Azerbaycan'ın bağımsızlığının en önemli simgesi olan Azerbaycan dilinin uygulama ve geliştirilmesine devlet elinin uzatılması, ana dilin öğretilmesi, bilimsel alandaki araştırmaların kapsamlı hale getirilmesi olurken kararnamenin en önemli yanı 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren tüm devlet yazışmalarının ve yayın organlarının Latin alfabesi ile yapılmasını kesin bir hükme bağlanmış olmasıdır.⁵¹

c. Bayrak ve millî marş

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet simgelerinden biri şüphesiz onun millî bayrağıdır. Bu bayrak, Azerbaycan Devleti'nin egemenliğinin sembolüdür. Kendisini, 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin mirasçısı kabul eden Azerbaycan, AHC döneminde kullanılan pek çok devlet sembolünün, yeni kurulan cumhuriyet tarafından da kullanılacağını ilan etmiştir.

Bayrağın üzerindeki her renk ve sembol özel bir anlam taşımaktadır. Bayraktaki mavi renk Türklüğü, kırmızı renk uygarlığı, yeşil renk İslamiyet'i, bayrağın ortasında duran ay ve sekiz köşeli yıldız da Türk boylarını sembolize etmektedir.⁵²

Bayraktaki renkler ve renklerin derinindeki anlam, Azerbaycan Türkçülüğünün siyasal temelini atan isimlerden biri olan Ali Bey Hüseyinzade

⁵¹ Kâmil Veli Nerimanoğlu, "Azerbaycan'ın Devlet Dili Siyaseti", s. 4, son güncelleme 20.12.2015, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357558>.

⁵² Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, s. 281.

tarafından devlet ideolojisi ve devlet sembolü haline getirilmiştir. İlham Aliyev döneminin bir uygulaması olarak başlatılan 9 Kasım günü, 2009 yılından beri ülkede *Devlet Bayrak Günü* olarak kutlanmakta ve o gün tüm ülkede resmî tatil kabul edilmektedir. İlk *Devlet Bayrak Günü* kutlamaları, 9 Kasım 2010 tarihinde yapılmıştır.⁵³

Bağımsız bir devlet için en önemli ikinci sembol ise millî marştır. *Azerbaycan Marşı*'nın sözleri ilk kez 1919 yılında *Vatan Marşı* adıyla hükümet matbaasında *Milli Türküler* kitabında yayımlanmış, daha sonra bestelenmiştir. Bestesi Üzeyir Hacıbeyli'ye, güftesi Ahmet Cevad'a ait olan Azerbaycan Milli Marşı'nda, ülkenin ismi iki defa tekrarlanarak vatana seslenişle başlayan ve biten marşta vatan sevgisi ve kahramanlık duygularının altı çizilir, vatan uğruna gerekirse can vermeye ve kan dökmeye hazır olduğu vurgulu bir şekilde ifade edilir. Azerbaycan Cumhuriyeti, devlet marşı hakkında yönetmeliğin onaylanması konusundaki kanunu, 2 Mart 1993 tarihinde onaylamıştır.⁵⁴

d. Diasporaya yönelik politikalar

Sosyal, siyasi, ekonomik ve diğer nedenlerden ötürü kendi tarihî topraklarından zorla yahut gönüllü göç eden ama yurtdışında bir arada yaşamaya gayret ederek millî-manevi değer ve kültürel aidiyetlerini korumaya, anavatanlarındaki soydaşlarıyla da sıkı ilişkilerde bulunmaya devam ederek kendini Azerbaycanlı sayan insanların, Azerbaycan diasporasını oluşturduğu söylenebilir. Azerbaycan Cumhuriyeti de dâhil olmak üzere dünya üzerindeki 70'e yakın ülkede yaklaşık 50 milyon kadar Azerbaycanlı yaşamaktadır.⁵⁵

Sovyet döneminin ilk yıllarında Azerbaycan, azımsanamayacak kadar nüfus kaybı yaşamıştır. Gence, Karabağ ve Şeki gibi bölgelerde işgalci ordunun işkencelerine dayanamayan halk, kitlesel isyanlar çıkarmışsa da Kızıl Ordu birlikleri bu isyanları acımasız ve sert bir şekilde bastırmakta gecikmemiştir. Dolayısıyla on binlerce Azerbaycanlı katledilmiş ve birçoğu da bu baskılardan kurtulmak için Türkiye'ye ve Avrupa'ya göç etmek durumunda kalmışlardır. Bu

⁵³ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, s. 282.

⁵⁴ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, s. 282.

⁵⁵ Diaspora Faaliyeti, son güncelleme 06.01.2017, http://www.azerbajjans.com/content_494_tr.html

süreçte yurtdışındaki aydınların göç ettikleri ülkelerdeki sosyal ve siyasi faaliyetleri, Azerbaycan diasporasının teşkilatlanması sürecinin temellerini atmıştır.

Yurtdışında, ilk organize ulusal toplulukların meydana gelmesi II. Dünya Savaşı'ndan sonraki döneme dayanır. Azerbaycan diasporasının ilk örgütlenmesi, M. E. Resulzade başkanlığında, 1949 yılının şubat ayında, Ankara'da kurulan *Azerbaycan Kültür Derneği*'dir. 1956 yılında, Amerika'nın New Jersey eyaletinde kurulan *Azerbaycan-Amerika Cemiyeti* yine diasporanın önemli bir yapılanması olmuştur. Diaspora teşkilatlarının etkinliği, 20 Ocak 1990 faciasından sonra daha da artarak devam etmiştir.⁵⁶

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk diaspora faaliyetleri, Haydar Aliyev döneminde başlamıştır. 1991 yılında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız olmasıyla birlikte tüm Azerbaycanlıların birlik ve beraberliğinin önemine vurgu yapmak adına, *31 Aralık Dünya Azerbaycanlıların Dayanışma Günü* olarak ilan edilmiş ve bu günü, tüm Azerbaycan vatandaşlarının aynı duygular içerisinde ve bir bayram havasında kutlamaları sağlanmıştır. Bu uygulama, çeşitli ülkelere dağılan Azerbaycanlıların kendi ulusal aidiyetlerini korumalarını, kültürel anlamda dayanışma içinde olmalarını hedefleyen ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet çıkarlarını da gözeten stratejik bir kimlik politikasıdır.⁵⁷

Haydar Aliyev'in diaspora ile ilgili çalışmalarından bir diğeri ise 23 Mayıs 2001 tarihinde çıkarılan bir kararname ile 9-10 Kasım 2001 tarihinde Bakü'de *Dünya Azerbaycanlılar I. Kurultayı*'ni gerçekleştirmesidir. Haydar Aliyev, ayrıca, 5 Temmuz 2002 tarihinde *Yurtdışında Yaşayan Azerbaycanlılarla İş Devlet Komitesi'nin Kurulmasına İlişkin* bir kararname de imzalamıştır. Sonrasında, İlham Aliyev'in 19 Kasım 2008 tarihli ve 54 sayılı emri ile *Dış*

⁵⁶Diaspora Faaliyeti, son güncelleme 06.01.2017, http://www.azerbajjans.com/content_494_tr.html

⁵⁷ İsa Tosun, "Ermenistan Ve Azerbaycan Diaspora Politikalarının Karşılaştırılması", The Journal Of Europe-Middle East Social, Science Studies, c. 2, s. 2, (2016): s. 226.

Ülkelerde Yaşayan Azerbaycanlılarla İş Devlet Komitesi Temelinde Diasporayla İş Devlet Komitesi oluşturulmuştur.⁵⁸

e. Dil politikaları

Bağımsızlık sonrası, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde dil politikaları ulus inşası sürecinin öncelikleri arasında yer almıştır. Çünkü ulusal dil, ulusal bağımsızlık ve devlet egemenliği ile ilgili tartışmaların odak noktasında yer almaktaydı.

Sovyetler Birliği döneminde Rusçanın baskın olması, Azerbaycan'ı iki dilli olmaya itmiştir. Eğitim ve kariyer imkânları açısından en fazla rağbeti Rusça görmüştür. Azerbaycan okulları ile kıyaslandığında Rus okullarının her ihtiyacına hemen karşılık verilirdi. Rus okullarında, öğretmenler daha nitelikli ve eğitim daha yüksek düzeyliydi. Ortaöğretim kurumlarındaki Rusça bölümlerde Azerbaycan dili seçmeli ders olarak verilmekte ve Azerbaycan dili sınavları öğretim programlarına dâhil edilmemekteydi. Dolayısıyla, Rus okullarında yalnızca Azerbaycanlı olmayanlar değil, Azerbaycanlılar dahi kendi dillerinin derslerine giremiyor ve aileler bu okullarda Azerbaycan dilinin öğretilmesini istemiyorlardı.⁵⁹

Bağımsızlıktan sonraki birkaç yıl içerisinde, özellikle 1991-1995 yılları arasında Azerbaycan'ın devlet ve dil politikasında *Türkçülük* vurgusu daha belirginken sonraki dönemlerde *Azerbaycancılık* ⁶⁰ ideolojisi ulusal dil politikasının temelini oluşturmaya başlamıştır.⁶¹

Bağımsızlıktan sonra, tartışmaların en belirleyici noktası, Türk dili formülüne karşı çıkanların, Azerbaycan dilinin her ne kadar Türk dili ailesi grubuna girse de artık bağımsız bir dil olarak geliştiğini ve yalnızca Türk terimiyle sınırlandırılmayacağını savunmaları olmuştur. “Türk” terimine karşı

⁵⁸Diaspora Faaliyeti, son güncelleme 06.01.2017, http://www.azerbajjans.com/content_494_tr.html.

⁵⁹ Jale Garibova, *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Dil Sorunu Yeniden Biçimlenen Kimlikler*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2012), s. 108.

⁶⁰ 1918-1920 yılları arasında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ideolojik alt yapısını oluşturan, Türkleşme, İslamlaşma ve Çağdaşlaşma ideolojilerinden soyutlanarak kendi başına gelişen bir kavram ve devlet ideolojisinin adıdır.

⁶¹ Garibova, *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar*, s. 112.

çıkanlar, bu terimin yalnızca Türkiye Türkçesi'ni karşıladığını, Azerbaycan dilinin zaman içerisinde kendine özgü bir gramer yapısına sahip olduğunu ve farklı gelişim gösterdiğini, geniş anlatım ve yüksek düzeyde yazı normlarına sahip bağımsız bir dil olarak ortaya çıktığını söylemişlerdir. *Türk* referansına, dönemin cumhurbaşkanı Haydar Aliyev de sıcak bakmamıştır. Bu nedenle 1995 yılında, uzun süreli tartışmalar ardından dilin adı “*Azerbaycan dili*” olarak kabul edilmiştir.⁶²

Azerbaycan dilinin, 1995 anayasasında resmen kabul edilmesine rağmen etkili bir şekilde kullanılmadığı gözlenmiştir. Azerbaycan dilindeki kaynakların yetersizliği, Latin alfabeli yayınların yok denecek kadar az olması gibi başlıca nedenler, dil politikasının önündeki en büyük engel olmuştur. Azerbaycan insanı, kendi diline verdiği ehemmiyetin karşılığını özellikle kamu alanında görememiştir. Tüm bunlardan ötürü 2001 yılında, cumhurbaşkanı tarafından imzalanan *Devlet Dilinin Uygulanması İşinin Yetkinleştirilmesi Hakkında* başlıklı ferman ile birlikte dil politikası için artık ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu fermanın kabul edilmesiyle dil politikasının planlı bir şekilde topluma entegre olmasını öngören devlet, artık devlet kurumlarında Azerbaycan diline geçilmesini ve bu dilin kullanılmasını etkinleştirmiştir.⁶³

2003 yılını takiben çıkarılan *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Dili Hakkında* başlıklı yeni yasa ile mevcut yasaların dil ile ilgili olan maddelerinde bazı değişiklikler yapılmakla birlikte, bu yasaya devlet dilini temel alan yeni maddeler eklenmiştir. Bu yasa ve sonraki yıllarda çıkarılan buna benzer yasalar Azerbaycan dilinin artık tüm alanlarda kullanılmasını mecbur kılmış, hem idari hem de hizmet alanlarında Azerbaycan dilinin üstünlüğü kabul edilmiştir. Buna ilaveten yeni yasa, devlet dilinde yayınlanmakta olan televizyon ve radyo programlarını sunan spikerlerin devlet dilini çok iyi bilmeleri, hatasız ve açık konuşma meziyetine sahip olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca,

⁶² Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in, Azerbaycan Cumhuriyeti Yeni Anayasa Tasarısında Devlet Dili Maddesinin Detaylı Olarak Görüşüldüğü Toplantıda Konuşması, son güncelleme 08.11.2016, <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/7360077.html>.

⁶³ Garibova, *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar*, s. 114.

Azerbaycan'da yayınlanan yabancı sinema ve televizyon programlarının Azerbaycan diline çevrilerek yayınlanmasını zorunlu hale getirmiştir.

Anayasanın dil ile ilgili maddelerinde, eğitim dilinin de Azerbaycan dili olması gerektiği, ülke vatandaşlarının başka dillerde eğitim almalarının mümkün olduğu fakat hiçbir Azerbaycanlının kendi dilini kullanmaktan men edilemeyeceği belirtilmiştir.⁶⁴ Tüm bu gelişmeler, Azerbaycan dilinin statüsünü yükseltmiştir. Dilin yasa ile birlikte toplum hayatına resmen girmesi, tüm alanlarda doğal olarak Azerbaycan dilinin daha etkin kullanılmasını sağlamış, Rusçanın öneminin ve işlevinin giderek kaybolmasına neden olmuştur. Rusça, ikinci dil yahut seçmeli ders konumuna düşmüş, Sovyetler Birliği dönemindeki durumun tersine aileler, çocuklarını artık Azerbaycan okullarına göndermeye başlamıştır.

f. Din ile ilgili politikalar

Çeşitli dil ve dinlerin kaynaştığı kozmopolit bir bölge olan Azerbaycan'ın günümüz siyasi, sosyal ve dinî hayatındaki değişimleri anlamak adına Çarlık Rusyası ve Sovyet hâkimiyetindeki Azerbaycan'dan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Çarlık Rusya'sının diğer Türk topluluklarında olduğu gibi, Azerbaycan'daki temel siyasetinin de asimile etmeye yönelik çalışmalar olduğu görülmektedir. Millî birliğin ve millî uyanışın önüne geçmek için hayatın her alanına müdahale etmekten kaçınmamış olan Çar hükümeti, özellikle mezhep farklılığını körüklemekten kaçınmamıştır. *İdare-i Ruhaniye* adı altında kurulan ve Şiiler için *Şeyhü'l-İslam*, Sünniler için *Müftü* unvanlarını taşıyan dinî teşkilat, hükümete bağlanmıştır. Dahası “Ali” ve “Ömer” adını verdikleri mektepler kurarak her mezhebin kendi mensubu olduğu okula gitmeleri sağlanmıştır.⁶⁵

Sovyet hükümetinin her alanda olduğu gibi, din ile alakalı her şeye ve özellikle toplumu kuşatan İslam'a karşı mücadele etmesi kaçınılmaz olmuştur.

⁶⁴ Rahim Agamalyev, “Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Sistemi”, son güncelleme 31.12.2016, http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/144/agamalyev.htm.

⁶⁵ Abdulvahap Taştan, “Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, *Bilig*, c. 25 (2001): 25.

Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti ile beraber din üzerindeki baskılar artmış, cami ve medreseler kapatılmıştır. Stalin döneminde kurşuna dizilen binlerce bilim insanının arasında hatırı sayılır ölçüde Müslüman din adamı da bulunmaktadır. Dine karşı uygulanan normal olmayan bu baskılar, İslam dini karşıtı gazete ve dergiler ile de desteklenmiştir. Dinî kimliği yok etme çabaları, Stalin'in ölümüne kadar şiddetli ve yoğun bir şekilde devam etmiştir.⁶⁶ Birçok vakıf ve mescit topraklarına el konulmuş, cami ve medreseler kapatılmış, uzun yıllar boyunca dinsizlik propagandası yapılmıştır.

Sovyet rejiminin, halkın dinden uzaklaşması ve inananlar nezdinde dini, gericilikle eş tutma algısını yayma politikasına karşı, Rus idaresinde laik eğitim almış Azerbaycan aydınları harekete geçmiştir. Müslüman toplumda güçlü bir tabaka olarak ortaya çıkan Mirze Fethali Ahundzade, Hasan Bey Zerdabi, Celil Memmedguluzade gibi aydınlar asıl, yobazlaştırılan dinin insanların önünde engel teşkil ettiğini basın-yayın organları, tiyatro ve edebiyat aracılığıyla halka duyurmaya gayret etmişler ve dinden kopuk yerel din adamlarını gözden düşürmüşlerdir. Velhasıl bu aydınlar dine karşı değil, dini kullanarak toplumu cehalete ve geri kalmışlığa sevk edenlere karşı mücadele vermişlerdir.⁶⁷

f.1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Din Politikaları

Birçok problemle baş etmek durumunda kalan yeni devlet millî, manevi ve kültürel bütünlüğü temin etmek ve Sovyetlerin açtığı boşlukları doldurmak zorunda kalmıştır. Bu boşluklardan biri de din meselesidir.

Devlet başkanı Haydar Aliyev ile oğlu İlham Aliyev'in 1994'te birlikte hacca gitmeleri ve düzenli bir şekilde kimi yerel ibadet mekânlarında ve restore edilen türbelerde dinî merasimlere iştirak etmeleri, insanlara örnek teşkil eden sembolik hareketler olmuştur.⁶⁸ Böylece yeni iktidar, resmî dinî örgütlenmeleri destekleme eğiliminde olduğunu göstermiştir.

Yeni dönemde, Sovyet döneminde oluşan millî ve manevi boşluklar doldurulmaya başlanmıştır. Azerbaycan devleti, öncelikle bu alanda kendi

⁶⁶ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, s. 225.

⁶⁷ Sevinç Alkan Özcan-Vügar İmanbeyli, *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2014), s. 173.

⁶⁸ Alkan Özcan-İmanbeyli, *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*, s. 180.

kadrolarını yetiştirme gayreti içine girmiştir. Bu sebeple de aralarında Türkiye, İran, Pakistan, Malezya, Mısır, Libya, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerin bulunduğu bazı İslam ülkelerine, ilahiyat eğitimi alma amacıyla öğrenciler göndermiştir.⁶⁹

Bağımsızlıktan sonra halk, millî ve dinî bayramlarını devlet yetkilileriyle beraber ve serbestçe kutlamıştır. İslam hakkındaki bilgi çoğalmış, yeni camiler inşa edilmiş, medreseler ve üniversiteler kurulmuştur. Uzun yıllar kapalı olan ziyaret yerleri halka açılmıştır. Dinî değerlere saygı ve bağlılık duygusu yeniden canlanmıştır. Nevruz bayramı ve aşure günü ile birlikte Kurban ve Ramazan bayramları da resmî tatil ilan edilmiştir.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da din ve inanç özgürlüğü, temel hak ve hürriyetler bazında anayasada emniyet altına alınmıştır. Vatandaşlar hiçbir zorlama olmaksızın kendi dinini seçebilme ve bu dinin gereklerini yerine getirme veya getirmeme özgürlüğüne sahiptir. Azerbaycan Cumhuriyeti, dinin gerektirdiği inanç ve ibadet özgürlüğünü, "Din ve İnanç Özgürlüğü Hakkında Kanun"un ilk maddelerinde hukuki olarak garanti altına almıştır.⁷⁰

Din derslerinin, yalnızca yükseköğretimde olması, ilkokul, ortaokul ve lisede din eğitiminin olmaması, bilhassa Azerbaycan'daki ilahiyatçıları, gençleri dine yaklaştıracak ve dinin yanlış tanınmasını, taklitçiliği ve bağnazlıkları ortadan kaldıracak bazı yollar aramaya teşvik etmiştir. Bu anlamda, okullardaki dinî eğitimin de ilahiyatçılar tarafından verilmesi, tartışılan konular arasında yer almıştır. Bugünün Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bu gibi problemlerle pek karşılaşılmamaktadır. Çünkü yeteri kadar ilahiyatçı kadro mevcut hale getirilmiştir.⁷¹

Azerbaycan anayasasında, Sovyet yasalarını bertaraf etmek ve demokratik bir yönetim sağlamak adına dinî alanda da değişiklikler yapılmıştır. Din ve Devlet İlişkisi, Vicdan Özgürlüğü, Dini İtikat Özgürlüğü başlıklı yasalar ile dinî inanç ve ibadet hakkı garanti altına alınmıştır. Eğitim alanında kadroların

⁶⁹ Alkan Özcan-İmanbeyli, *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*, s. 195.

⁷⁰ Azerbaycan Anayasası, Madde 4, s. 4.

⁷¹ Alkan Özcan- İmanbeyli, *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*, s. 202.

yetersizliği giderilmiş, çeşitli dinî yayınlar ile halkın, dinin esaslarını ve din ile alakalı bilgileri ana kaynaklardan almaları sağlanmıştır. Sonuç itibariyle Azerbaycan halkı, uzun süre Sovyet yönetimi altında manevi anlamda büyük sarsıntılar yaşamış olsa da, bağımsızlık kazanıldıktan sonra İslam, bu bölgede millî kimliğin önemli bir unsuru olarak yeniden canlanma imkânına kavuşmuştur.

g. Eğitim ile ilgili politikalar

XX. yüzyılın sonunda bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da her alanda olduğu gibi eğitimde de birçok reforma gidilmiştir. Bağımsızlık sonrasında eğitim sistemine stratejik bir önem atfedilmiş ve eğitim, üzerinde hassasiyetle durulan bir alan olmuştur.

Sovyetler Birliği döneminde amaç Sovyet insanı/*homo sovieticus* yaratmak olduğu için millî ve kültürel değerler bir kenara atılmış ve Azerbaycan'ın prensipleri haline gelen Türkleşmek, İslamlaşmak ve Batılılaşmak sloganları yasaklanmıştır. Ancak Sovyet yönetiminin bu baskıcı ve yönlendirici eğitim sisteminin daha önceki eğitim sistemine kıyasla önemli bir farkı vardır ki o da bu süreçte eğitimin yaygınlaştırılmış ve zorunlu hale getirilmiş olmasıdır. Böylece Azerbaycan nüfusunun eğitim seviyesi yükselmiş ve hatta 1960-1970'li yıllarda okuma-yazma oranı yüzde yüze yaklaşmıştır.⁷²

Eğitim alanında yapılan en önemli değişikliklerden biri, Sovyet döneminde olan öğretmen merkezli eğitim anlayışı ile bu anlayışın yöntem ve tekniklerinin terkedilerek eleştirel yaklaşımli, düşünme becerilerini geliştiren ve öğrenci odaklı yöntemlere geçilmiş olmasıdır. Yeni dönemde, Azerbaycan Eğitim Bakanlığı öncülüğünde, hali hazırda eğitim görenleri ve gelecek nesilleri kapsayan ve onları modern topluma hazırlayacak olan bir eğitim modeli hazırlanmıştır. Bu model, 30 Aralık 1992'de kabul edilen ve 58 maddeden oluşan "*Eğitim Kanunu*" ile pekiştirilmiştir. Bu kanun ile eğitim sistemini içine alan bütüncül devlet yaklaşımından uzaklaşmak ana ilke olarak

⁷² Rehman Seferov- Akif Akkuş, "Azerbaycan Nüfusunun Eğitim Açısından Analizi," *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.13 (2005): s. 12.

benimsenmiştir.⁷³ Bu kanunun amacı, gençlerde millî şuuru geliştirmek ve Azerbaycan kimliğine vurgu yapmaktır.

Eğitim Kanunu ile yapılan değişiklikler özellikle dil, din ve tarih gibi önemli mevzuları kapsamaktadır. Sovyet döneminde okutulan Sovyet Komünist Partisi Tarihi ve İlmi Komünizm gibi derslerin yerini Azerbaycan Dili, Azerbaycan Edebiyatı, Azerbaycan Tarihi ve Azerbaycan Anayasası dersleri almıştır. Ayrıca bu derslerin orta öğrenimdeki ders saatleri arttırılmıştır. Sovyet döneminde Marksizm'in öğretilerini veren İçtimaiyat adlı dersin yerini, İnsan ve Cemiyet adlı millî kültür ve değerleri öğreten ders almış ve bu ders 8-11. sınıflarda ders yılı başına 34'er saat olmak üzere verilmiştir.⁷⁴

SSCB'ye özgü her unsur, yeni dönemde hazırlanan müfredat ve ders programlarından çıkarılmıştır. SSCB döneminde, vatandaşların hangi mesleğe yöneleceğinin planlanıp ona göre müfredat belirlenmesi uygulaması da kaldırılarak her Azerbaycan vatandaşı ilkokuldan itibaren yeteneklerine göre yönlendirilmeye, akademik anlamda başarılı olamayan öğrenciler ise mesleki ve teknik okullara gönderilmeye başlanmıştır.⁷⁵

Sovyet güdümündeki Azerbaycan eğitimi, ülkenin belli ideolojiler eksenine girmesini amaçlamıştır. Bağımsız Azerbaycan'da ise çağdaşlaşan, gelişen ve değişen dünyayı yakalama ve demokratik değerleri topluma yerleştirme arzusu, eğitim sisteminin en temel amaçları olarak görülmüştür. Ayrıca yeni eğitim sisteminin çerçevesini, demokrasi ve laiklik ile beraber millî ve uluslararası normlar oluşturmuştur.

h. Kültür ile ilgili politikalar

Bağımsızlığın ardından Azerbaycan'ın hızla gelişmesinde, kültür alanında izlenmiş olduğu politikalar da önem arz etmektedir. 2001 yılında Kültür Bakanlığı, 5 yıllık "Azerbaycan Kültürünün Gelişimine Dair Devlet Programı" hazırlamıştır. Bu program ile Azerbaycan'ın izlediği kültür politikasının istenilen

⁷³ J. Akhundova, "Azerbaycan'da Sosyoekonomik Dönüşüm ve Eğitim," *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 01, s. 01 (2016): s. 10.

⁷⁴ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, s. 289.

⁷⁵ Akhundova, "Azerbaycan'da Sosyoekonomik Dönüşüm ve Eğitim", s. 11.

stratejik hedeflere ulaşması amaçlanmıştır.⁷⁶ Programın öncelikleri arasında bulunan kültürel ve tarihî mirasın korunması ile millî sinemanın yeniden kalkındırılması maddeleri Azerbaycan kimliğinin ön planda tutulması ile yakından ilgilidir.

Kültür alanında atılan adımlarda, devletin özel bir ilgisi ve desteği vardır. *Millî Sinema Haftası* düzenlenmesi, son yıllarda uluslararası yarışmalara katılım, 2011'de Eurovision yarışmasında alınan birincilik, *Uluslararası Muğam* (Azerbaycan Halk Müziği) *Merkezi*'nin tesisi, 2015 Avrupa Oyunlarına ilk ev sahipliğini üstlenmesi Azerbaycan kültüründeki hızlı gelişmelerin birer kanıtıdır.

Azerbaycan'da Ulusal Televizyon ve Radyo Kurulu (Azerbaycan Respublikası Millî Televiziya ve Radio Şurası) 2007 yılı 14 Mart'ta aldığı kararla, Azeri televizyonlarında yabancı dilde yayın yapılmasını yasaklamış; Rusya, Brezilya, Hindistan ve Türkiye de dâhil olmak üzere yabancı ülkelerde çekilen dizilerin yayınlanması engellenmiştir. Bu kararın altında elbette, Azerbaycan dilinin yabancı dillere karşı korunması, millî kültür ve bilincin gençlere aşılması yatmaktadır. Azerbaycan hükümeti bu kararla, televizyon kanallarını, yerel dizi ve film çekmeye ve onları kendi insanına, kendi lisanına, kendi kültürüne dokunmaya teşvik etmiştir.⁷⁷

1. Millî tarih yazımı

Kimlik tanımlarından biri olan “ortak değerler uğrunda yaşama bilinci”nden ilham alınarak, geçmişi meşrulaştırmak ve şimdiki zamanı daha sağlam bir zemine oturtmak, ulus olmanın ve ulusallaşmanın en temel şartı olarak görülmüştür. Bu da ulus tarihçiliğini ve millî bir tarih yazımını gerekli kılmıştır. Ulusal tarihlerin, bilimsel olması bir yana devletlerin, kamusal alanda soyut anlamda icat ettikleri ulus-devlet olgusuna ve ulus kimliğine somut bir zemin oluşturmak için tasarlandığı görülür. Buradaki kurgusal amaç; kitlelerin aidiyetlerini belirlemelerini ve diğer bireylerle kader birliği yapmalarını sağlamak, gruplar arasında birlik ve dayanışmanın kurulmasıyla ortak bir

⁷⁶Kültürün Gelişimi, son güncelleme 23.01.2017, http://www.azerbajans.com/content_1028_tr.html.

⁷⁷Azeri Televizyonunda Türkçe Yasağı, son güncelleme 10.02.2017, <http://www.hurriyet.com.tr/azeri-tv-sinde-turkce-yasagi-7689002>.

devletle bağ oluşturması ve ulusu bir arada tutma gayesidir.⁷⁸ Bu sebeplerden dolayıdır ki bir ülkedeki tarihin öğretim biçimi, anlayışı ve geçmişe bakışı ülkenin asıl kimliğini de gözler önüne serer.

Azerbaycan, ulusçu bir anlayış çerçevesinde tarihsel ve kültürel kimliğin oluşturulması ve yeniden canlandırılması için resmî bir ulusal tarih yazıcılığına önem vermiştir. Azerbaycan halkının güçlü bir devlet olarak var olması ulusal dinamiklerin orijinal olarak yansıtılmasıyla ve Azerbaycan entelektüellerinin ulusu ortak değerler etrafında birleştirip kaynaştırmasına bağlı idi. Bundan ötürü Azerbaycan, ulus kavramının içini ne kadar millî motifler ve dinamiklerle doldurabilirse uluslaşma yolunda o kadar ilerleyebilecekti.

Sovyetlerin milletler politikasında; her bir Sovyet devleti kendi sınırlarının dışına çıkmadan tarihini inceleyecek, komşularıyla irtibat kurmayacaktı. Bu nedenle Sovyet güdümündeki Azerbaycan tarihine bakıldığında Azerbaycan halkının uluslaşmaya başladığı zamandan günümüze kadar hep bu topraklar üzerinde yaşadığı varsayılmıştır.

Elçibey iktidarında tarih anlayışı, yalnızca Türk tarihine atıfta bulunmakta iken; Haydar Aliyev, en eski çağlardan günümüze kadar Azerbaycan topraklarında kurulan bütün devletlere yer vermiştir. Bu sayede Azerbaycan tarih yazımında tek bir ulusun tarihinden ziyade folklorik imgelerin ön plana çıktığı, kozmopolit yapıda bir ulus tarihinin tarihçiler tarafından incelenmeye ve *Azerbaycan Tarihi* başlığı altında yazılmaya başlandığı görülür.

Sovyetlerin tüm politik kurgularına rağmen Azerbaycan tarihçiliği, geçmişten getirdiği köklü birikimle ve bağımsızlığın da etkisiyle ulus-devlet olma yolunda kendi gerçek tarihinin gün yüzüne çıkartılması yolunda önemli adımlar atmıştır. Azerbaycan, tarihini yeniden yazarken, XIX. yüzyılın başlarında “Azerbaycan’ın Rusya’ya gönüllü katıldığı” yolundaki Sovyet tezini çürütmeye çalışmıştır. Yeni yazılan tarih kitaplarında, iddia edilenin tam aksine

⁷⁸ Fuat Hacısalihoğlu, “Azerbaycan’da Ulusal Tarih Yazımı”, *History Studies: International Journal of History*, c. Special Issue - Enver Konukçu Armağanı (2012): s. 177.

aslında Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edildiği, çeşitli müelliflerin eserleri ve birtakım tarihî belgeler ışığında kanıtlanma yoluna gidilmiştir.⁷⁹

Millî kimliğin oluşumunda ve millî bir devletin inşasında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin, Azerbaycan için önemi göz ardı edilemez. Ancak, AHC'nin 1918-1920 tarihleri arasındaki varlığı, Sovyet tarih kitaplarında “Sovyet hâkimiyetinin geçici olarak düşmesi” ya da “ihtilal aleyhtarlarının ve Müsavatçıların hükümlerini” olarak değerlendirilerek bu devletin varlığı bile inkâr edilmiştir. Bağımsızlıktan sonra bu konu pek çok tarih kitabında Sovyetlerin ideolojisi eleştirilerek ele alınmış, millî bir çerçeve etrafında tarihî kaynaklarla bilimsel bir boyut kazandırılmıştır.⁸⁰

i. Para ile ilgili politikalar

AHC döneminde Azerbaycan hükümeti adına 1919 yılında 100 manatlık para biriminin birkaç nüshası basılmıştır. 1919-1920 yılında piyasaya girmiş para birimlerine Azerbaycan dilinde *manat*, Rusçada ise *ruble* adı verilmiştir. Bu isimlendirmedeki amaç, uzun yıllar boyunca Rusya'nın kâğıt paralarına alışmış olan halkın o sıralar hala piyasada olan Rus rublesine karşı yeni millî paraya olan inancını artırmaktır. Ayrıca, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu alandaki ekonomik politikası, millî para birimi olan manatın uluslararası alanda tanınmasına yöneliktir.⁸¹

Millî paranın temeli için, Azerbaycan cumhurbaşkanı, 11 Şubat 1992'de “Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Bankasının Tesisine Dair” kararnameyi imzalayarak, millî bankanın oluşturulmasını sağlamıştır. 15 Temmuz 1992 tarihinde “Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Parasının Tedavüle Sokulmasına Dair” başlıklı diğer bir kararname ile de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin millî parası olan manatın yeniden tedavüle sokulması sağlanmıştır.⁸²

Bağımsız Azerbaycan'ın resmî para birimi manat için seçilen semboller, Azerbaycan halkının tarihini ve özelliklerini yansıtacak şekilde hazırlanmıştır.

⁷⁹ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, s. 286.

⁸⁰ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, s. 286.

⁸¹ 1918-1920'lerde Basılmış Paralar ve Değerli Kâğıtlar, son güncelleme 10.03.2017, http://www.azerbaijans.com/content_846_tr.html.

⁸² Bağımsızlık Dönemi Paraları, son güncelleme 12.03.2017, http://www.azerbaijans.com/content_848_tr.html.

Banknotların arka yüzünde Azerbaycan'ın M. Emin Resulzade, N. Gencevi gibi tarihî şahsiyetlerine ve Şirvanşahlar Sarayı, Kız Kalası gibi tarihî anıtlarına yer verilmiştir. Ayrıca Azerbaycan'ın millî parası manatın, uluslararası alanda kendine has millî özellikleriyle tanıtılmasına gayret edilmiştir.⁸³

j. Tarihî günler

Bir milletin bilhassa hatırladığı ve onun belli başlı önemli tarihlerini nesilden nesile aktaran hususi günleri vardır. Bu günler, çoğu zaman millî kimliğe gönderme yapar ve millet için önemli bazı olayların akıllardaki yerini tazeler. Azerbaycan için tarihi boyut taşıyan dört önemli milli olay da takvimde milli kutlama-anma günleri arasında yerini almıştır.

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) kurulmuştur. Bu cumhuriyet, Müslüman Doğu'da kurulan ilk laik demokratik devlet olarak tarihe geçmiştir. Ayrıca bu cumhuriyet, bağımsız Azerbaycan devlet geleneğinin ilk örneği olması bakımından Azerbaycan tarihinde büyük önem taşımaktadır. 1990 yılından bu yana AHC'nin kuruluş tarihi *Cumhuriyet Günü* adı altında resmî bayram olarak kutlanmaktadır.

1988 yılının ilk günlerinde Azerbaycan halkı Ermenistan'ın saldırılarına maruz kaldı. Moskova yönetiminin yaşananlara göz yummasını protesto etmek için yüzbinlerce Azerbaycanlı 17 Kasım günü Bakü'nün Azatlık Meydanı'nda toplandı ve süresiz eylem başlattı. Bu, Sovyetlere karşı yapılan ilk kapsamlı eylemdi ve bağımsızlığın yolunu açan millî bir hareketti. Çünkü ülkenin bağımsızlığı ilk defa burada dile getirilmişti. Ayrıca bu eylem, Sovyetler Birliği tarihindeki en büyük kitlesel eylem olarak kayıtlara geçmiştir. Bağımsızlığa giden yolda atılan ilk adım olarak 1992 yılından bu yana her yılın 17 Kasım günü, *Milli Dirçeliş Günü* olarak kutlanmaktadır.⁸⁴

Sovyetler Birliğinin son demlerinde 31 Aralık 1989'da Ebulfez Elçibey'in talimatı ile Aras Nehri'nin kıyısında yürüyüşler yapılmış ve dikenli teller aşmıştır. Böylece nehrin iki yakasına toplanan Azerbaycanlılar birlik ve

⁸³ Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, s. 282.

⁸⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Resmî Bayramları ve Anım Günleri, son güncelleme 13.02.2017, <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/85549954.html>, 13.02.2017.

beraberlik sloganları ile dünyaya tek bir millet oldukları mesajını vermişlerdir.⁸⁵ 1993 yılında Haydar Aliyev'in kararı ile 31 Aralık, *Dünya Azerbaycanlılar Dayanışma Günü* olarak kutlanmaya başlandı.

Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından saldırıya uğradığı sırada, Sovyet yönetimi bu durum için önlem almak yerine büyük bir askerî birlikle Azerbaycan'a girmiş ve kadın, çocuk, yaşlı demeden silahsız sivilleri katletmiştir. 137 kişi öldürülmüş, 700 kişi yaralanmış ve 800'den fazla kişi de gözaltına alınmıştır. 20 Ocak'ta bağımsızlık uğruna şehit olanlar Şehitler Hiyabanı'na defnedilmiştir.⁸⁶ Bu olay, bağımsızlık hareketlerini daha da perçinlemiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinin dönüm noktası olarak kabul edilen “*Kanlı Ocak*”tan bir buçuk yıl sonra Azerbaycan, bağımsızlığını ilan etmiştir. O tarihten bu güne her yıl, *20 Ocak 1990 Şehitlerini Anma Günü* adıyla ülke çapında anma törenleri düzenlenmektedir.

18 Ekim Azerbaycan Cumhuriyeti Bağımsızlık Günü resmî takvimde yerini alan diğer önemli bir gündür. 1995 anayasası, ilk bağımsız Azerbaycan Anayasa'sıdır. *12 Kasım Anayasa Günü* adıyla resmî olarak anılmaktadır.⁸⁷ Ülkedeki kaos ortamına son veren, toplumsal mutabakatın sağlanmasını temin eden ve ardından uluslararası kural ve ilkelere dayanan bağımsız devlet yapılanma süreci başlatan Haydar Aliyev'in, Azerbaycan yönetimine geçişinin tarihi olan 15 Haziran, *Azerbaycan Halkının Milli Kurtuluş Günü* olarak resmen yad edilen bir başka ehemmiyetli gündür.

Sonuç ve Değerlendirme

Bağımsızlığını yeni kazanmış her devlet gibi millî kimlik, aidiyet ve birliktelik, Azerbaycan'ın da en acil ihtiyaçlarıydı. Bu ihtiyaçlara binaen bağımsızlık sonrasında Azerbaycan, millî ve ulusal bir kimlik inşa etmek için birtakım kimlik politikaları uygulamıştır.

⁸⁵ Eldeniz Abbaslı, “*Dünya Azerbaycanlılarının Dayanışma Günü*,” son güncelleme 13.02.2017, <http://www.turansesi.com/>.

⁸⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi Bayramları ve Anım Günleri, son güncelleme 13.02.2017, <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/85549954.html>.

⁸⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi Bayramları ve Anım Günleri, son güncelleme 13.02.2017, <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/85549954.html>.

Çok yönlü, çok güçlü, iyi düşünülmüş, bazen ustaca ve akıllıca bazen de acımasızca uygulanmış bir *Sovyet insanı* projesinden sonra ulusal bir kimlik inşa etmek, bağımsız Azerbaycan'ın yüzleştiği en büyük problemdir. Fakat milletleşme sürecinin en erken başladığı Sovyet ülkesi olması ve bu sürecin yüz yıldan fazla bir geçmişe dayanması, bağımsızlık sonrası ilk hükümetlerin ve başkanlarının en büyük avantajlarıdır.

Meseleye bu iki noktadan bakıldığında, bağımsızlık sonrası yürütülen pek çok kimlik politikasının orijinal olmaktan çok, Rus-Sovyet politikalarını bertaraf etmek ve tersine çevirmek yahut eskiden zaten tartışılmış, denenmiş hatta geçici bir süreliğine de olsa uygulanmış olan politikaları yeniden hayata geçirmek şeklinde olduğu görülmektedir.

İlk etapta, kimlik politikasının ideolojisini şekillendirmek için takip edilen ana unsurun *Türkçülük* olduğu fakat daha sonra yerini *Azerbaycancılık* fikrine bıraktığı görülür. Etnik farklılıkları göz önünde bulunduran ve coğrafi bir adlandırmaya dayalı geliştirilen bu politika değişikliğini hem yeni bağımsız devletin iyi bir manevrası hem de uygulanan politikaların durağan değil gelişen bir şekilde seyretmesi bakımlarından olumlu değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlık sonrası kimlik politikalarının uygulama şekilleri, Sovyetler dönemi ile kıyas edildiğinde, Sovyetlerin ekseriyetle dayatmacı ve onur kırıcı teamüllerine nazaran millî gururu okşayan, köklü bir tarihe atıf yapan, bağımsızlık ve özgürlüğü vurgulayan, birleştirici ve kapsayıcı bir üslupla hayata geçirildikleri dikkati çeker.

Usul ve tarz olarak, Sovyetlerin cebren ve tepeden inme yöntemlerinin aksine; komisyonlar kurarak, bu komisyonlara işinin ehli ve halkın saygısına sahip kimseleri getirerek ve halka mal ederek yapılmaya çalışıldığı ilk bakışta dikkat çeken hususlardandır.

Kimlik politikası açısından Azerbaycan hükümeti genel olarak eğitim, kültür, dil, din, tarih yazımı alanlarına ehemmiyet vermiştir. Bu alanlarda uyguladığı politikalar referandum, kararname/ferman, komisyon, kanun-anayasa

gibi organlarla belirlenmiş; dergi, ansiklopedi, gazete, televizyon, radyo, ders kitapları vb. enstrümanlar ile de hayata geçirilmiştir.

İlk uygulamaların, paranın üzerindeki resimlerin değiştirilmesi, belli başlı yer ve bina adlarının değiştirilmesi gibi daha çok göz önünde bulunan şeylere yönelik olduğu, nispeten kolay fakat dikkat çekici olan, genel fotoğrafı değiştirmeye yönelik uygulamalar olduğu söylenebilir. Daha sonraki politikalar ise dil, din, eğitim gibi daha karmaşık fakat daha kalıcı alanları kapsamaktadır.

Kimlik politikalarının hazırlanmasında ve uygulanmasında Azerbaycan sınırları dışında yaşayan Azerbaycanlıların da unutulmadığı görülmektedir. Bağımsızlığın daha ilk dönemlerinden itibaren diasporadakilerin anavatanla ilişkilerini geliştirmeye yönelik uygulamalara ve bilhassa kimlik vurgusu yapan faaliyetlere ehemmiyet verilmiştir.

Bağımsız Azerbaycan'ın millî kimlik yaratma sürecindeki tablosuna genel olarak bakıldığında, geliştirilen politikaların başarı ile uygulandığı, Sovyet döneminin dayattığı pek çok menfi unsurun hafızalardan silindiği, insanların, hayatın her alanında tamamen Azerbaycanlı olmaya ve kendi milletlerine sarılmaya teşvik edildiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

AGAMALIYEV, Rahim. “Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Sistemi”,
Son güncellenme 31 Aralık, 2016,
http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/144/agamaliyev.htm.

AKPINAR, Yavuz. “Türk”, *TDV İA*, C. 41(2012): s. 503.

AKHUNDOVA, J. “Azerbaycan'da Sosyoekonomik Dönüşüm ve Eğitim”, *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 01 / S. 01(2016): s. 8-13.

ALKAN Ö., Sevinç/İMANBEYLİ, V.: *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*, İstanbul:Küre Yayınları, 2014.

ALİYARLI, Süleyman. “Azerbaycan’ın Devlet Bağımsızlığı Fikri: Tarihsel Açıdan”, *Türk Dünyasına Bakışlar, Mehmet Saray’a Armağan*, (Edit.), 73-81, Halil Bal, İstanbul: Da Yayıncılık, 2003.

ANDERSON, Benedict. *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çev.) İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 2014.

AYDINGÜN, İsmail - BALIM, Çiğdem. Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar- Türkiye ile İlişkiler(Ankara:Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2012).

Google. “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in, Azerbaycan Cumhuriyeti Yeni Anayasa Tasarısında Devlet Dili Maddesinin Detaylı Olarak Görüşüldüğü Toplantıda Konuşması” Son güncellenme 08 Kasım, 2016. <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/7360077.html>.

Google. “Azerbaycan’dan İsim Yasağı” Son güncellenme 23 Ocak, 2017. <http://www.timeturk.com/tr/2013/03/04/azerbaycan-dan-isim-yasagi.html>.

Google. “Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi Bayramları ve Anım Günleri” Son güncellenme 13 Şubat, 2017. <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/85549954.html>.

Google. “Azeri Televizyonunda Türkçe Yasağı.” Son güncellenme 10 Şubat, 2017. <http://www.hurriyet.com.tr/azeri-tv-sinde-turkce-yasagi-7689002,10.02.2017>.

Google. “Bağımsızlık Dönemi Paraları.” Son güncellenme 12 Mart, 2017. http://www.azerbaijans.com/content_848_tr.html.

BÖLÜKBAŞI, Süha. “Azerbaycan’da Ulusun İnşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorunu’nun Etkileri,” *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları 20.Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek*, haz. Willem Van Schendel-Erik J. Zürcher 49-88. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

CRYSTAL, David. *Dillerin Katli: Bir Dilin Ölümü Bir Milletın Ölümüdür*, (Çev.) Gökhan Cansız, İstanbul: Profil Yayıncılık, 2007.

Google. “Diaspora Faaliyeti.” Son güncellenme 6 Ocak, 2017. http://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html.

Google. “Ebulfez Elçibey.” Son güncellenme 16 Mart, 2017.
http://www.azerbaijans.com/content_843_tr.html

Google. Eldeniz Abbaslı, “*Dünya Azerbaycanlılarının Dayanışma Günü.*” Son güncellenme 13 Şubat, 2017. <http://www.turansesi.com/>.

ERGÜN, Ayça. “Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri”, *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, s.54 (2010): s. 139-160.

GARİBOVA, Jale. *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Dil Sorunu Yeniden Biçimlenen Kimlikler*, (Edit.)Sema Arslan- Rena Salehova, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2012.

GASIMOVA, Mehriban, “Azerbaycan'da Milli Kimliğin Oluşumunda Dinin Rolü.” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2006.

GÖKA, Erol. *İnsan Kısım Kısım Topluluklar, Zihniyetler, Kimlikler*, Ankara, Aşina Kitaplar, 2006.

Google. “Haydar Aliyev.” Son güncellenme 16 Mart, 2017.
http://www.azerbaijans.com/content_842_tr.html.

HƏBİBBƏYLİ, İsa. Cəlil Məmmədquluzadə Əsərləri, Dörd Cildə I Cild Nəsr, dram əsərləri, satirik şeirlər, tərcümələr, (Redaktor) Vaqif Məmmədov, Öndər Nəşriyyat, Bakı, (2004): s. 4.

HACISALİHOĞLU, Fuat. “Azerbaycan'da Ulusal Tarih Yazımı”, *History Studies: International Journal of History*, Vol. Special Issue (Enver Konukçu Armağanı), (01 April 2012): s. 173-194.

Google. “İlham Aliyev.” Son güncellenme 16 Mart, 2017.
http://www.azerbaijans.com/content_841_tr.html.

KARAKAŞ, Mehmet. “Türkiye'nin Kimlikler Siyaseti ve Sosyolojisi”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 8 / S. 2 (2013): s. 1-44.

KARAYEV, Yaşar-AKPINAR, Yavuz. “Mehmedquluzâde, Celil”, *TDV İA*, C. 28, (2003): s. 545.

KARAKILIÇ, Cem - AYDIN, Oğuzhan. “Azerbaycandaki Latin Alfabeti Tartışmalarına Türkiyedeki Azerbaycan Matbuatının Bakışı”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)* S. 43(2010): s. 181-203.

Google. “Kültürün Gelişimi.” Son güncellenme 23 Ocak, 2017.
http://www.azerbaijans.com/content_1028_tr.html,

Google. NERİMANOĞLU, Kâmil Veli. “Azerbaycan'ın Devlet Dili Siyaseti.” Son güncellenme 20 Aralık, 2015.
<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357558>.

OSMANLI, Vâli. *Azerbaycan Romantizmi*, (Redaktörü) Rafael Hüseyinov, C. I, Bakı, (2010): s. 30.

RESULZADE, Mehmed Emin. Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti), (Haz.) Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağrı, İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1990.

SEFEROV, Rehman - AKKUŞ, Akif. “Azerbaycan Nüfusunun Eğitim Açısından Analizi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 13(2005): s. 357-376.

SÜLEYMANLI, Ebulfez. *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006).

SÖNMEZ SELÇUK, Senem. “Dünden Bugüne Milliyetçilik: Küresel Dünyada Yükselen Sesler”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12 / S. 3, (2012): s. 117-136.

SCHENDEL, W. V. - ZÜRCHER, Erik J. *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek*, (Çev.) Selda Somuncuoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004).

SMITH, Anthony D. *Milli Kimlik*, (Çev.) Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

ŞİRİN, Hatice. “Türklerde Alfabe ve Kimlik”, *Yeni Türkiye Yayınları*, C. 13 (2002): s. 749-750.

TAŞTAN, Abdulvahap. “Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, *Bilgi*, S. 25(2001): s. 1-39.

TOKLUOĞLU, Ceylan. “Azerbaycan,” *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar- Türkiye ile İlişkiler*, haz. İsmail Aydınğün-Çiğdem Balım 15-115. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2012.

TOSUN, İsa. “Ermenistan Ve Azerbaycan Diaspora Politikalarının Karşılaştırılması”, *The Journal Of Europe-Middle East Social, Science Studies*, c.2, s. 2, (2016): s. 217-251.

YILDIZ, Süleyman. “Kimlik Ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği”, *Millî Folklor*, Yıl 19 / S. 74(2007): s. 9-16

YEŞİLOT, Okan. “Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri”, *OAKA*, C. 4 / S. 7. (2009): s. 97-121.

Google. “1918-1920’lerde Basılmış Paralar ve Değerli Kâğıtlar.” Son güncellenme 10 Mart, 2017. http://www.azerbaijans.com/content_846_tr.html.

**GRECO-TURKISH RELATIONS AND THE QUESTIONS OF CYPRUS
AND AEGEAN ISLANDS
ACCORDING TO BRITISH DOCUMENTS
(1955-1975)**

Behçet Kemal YEŞİLBURSA*

Abstract

Since its founding, Greece has been struggling to make the Aegean Sea a Greek lake and has had activities that threaten Turkey from time to time. Therefore, due to the policy that Greece followed in Aegean, the two countries occasionally came to the brink of war. This policy of Greece has adversely affected relations between the two countries and occasionally affected relations with NATO and other international organizations in a negative way. Turkey, on the other hand, has always acted in accordance with the Lausanne Treaty and international law. Therefore, this issue has gradually become a problem between the two countries and has been evaluated as an international question. For this reason, we have tried to look, understand and analyse the Turkish-Greek relations and the Aegean Islands problem from the English perspective.

Keywords: Turkey, Greece, Britain, Aegean Sea, Aegean Islands, Cyprus, Turkish-Greek Relations

Özet

**İngiliz Belgelerine Göre
Türk-Yunan İlişkileri ve Ege Adaları Sorunu
(1955-1975)**

Kurulduğundan bugüne kadar Yunanistan Ege denizini bir Yunan gölü haline getirme çabası içinde olmuş ve zaman zaman Türkiye'yi tehdit edecek faaliyetlerde bulunmuştur. Dolayısıyla Yunanistan'ın Ege'de takip ettiği politika nedeniyle iki ülke zaman zaman savaşın eşiğine gelmiştir. Yunanistan'ın bu politikası iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkilediği gibi zaman zaman NATO ve diğer uluslararası kuruluşlarla olan ilişkileri de olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye ise genelde hep Lozan Antlaşması ve uluslararası hukuk çerçevesinde hareket etmiştir. Dolayısıyla sorun zamanla iki ülke arasındaki bir sorun olmaktan çıkmış ve uluslararası bir sorun haline gelmiştir. İşte bu nedenle biz bu bildirimizde Türk-Yunan İlişkilerine ve Ege Adaları Sorununa İngiltere penceresinden bakmaya, anlamaya ve analiz etmeye çalıştık.

* Prof. Dr., Bursa Uludağ University. E-Mail: bkyesilbursa@uludag.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0001-6309-5703>

Anahtar kelimeler: Türkiye, Yunanistan, İngiltere, Ege Denizi,
Ege Adaları, Kıbrıs, Türkiye-Yunanistan İlişkileri

1. Introduction

Greco-Turkish enmity has deep roots going back to the struggle between the Greek Christians and Turkish Moslems which began in the “Middle Ages” with the gradual conquest of the Greek-speaking Byzantine Empire by the Turks. Until the foundation of the modern Greek state in 1830, Greece was occupied by the Turks. Thereafter, during the nineteenth and early twentieth century, Greece enlarged its territory primarily at the expense of the declining Ottoman Empire. It was only with the defeat of Greece at Turkish hands in Anatolia in 1922, that the Greek irredentist ambition enshrined in the “Great Idea”, the dream of retaking Istanbul and restoring Byzantine Greece to its former territorial and cultural dimensions, was effectively abandoned.¹ Meanwhile Atatürk had decided to turn his back on the Empire in order to concentrate on the development of the Turkish mainland into what subsequently became the modern Turkish state. The 1923 Treaty of Lausanne which, *inter alia*, established the present borders between Greece and Turkey² and provided for a compulsory exchange of minority populations as well as for the protection of remaining minorities, marked the beginning of a new phase in Greco-Turkish relations. Over a million Greeks had already left Turkey during the fighting and another 188,000 were transferred under the auspices of the mixed Commission established by the Treaty of Lausanne. Over 350,000 Moslems were also transferred from Greece to Turkey. At the time, the implementation of these measures exacerbated relations but, in the longer term, the removal of this major remaining cause of friction between the two countries

*Prof. Dr., Bursa Uludag University. E-Mail: bkyesilbursa@uludag.edu.tr

¹ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974. Şükrü Sina Gürel, *Tarihsel Boyutları içinde Türk-Yunan İlişkileri, 1821-1993*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2018), passim.

² Strictly speaking, the 1923 Lausanne Treaty did not establish the present borders between Greece and Turkey. These were finally established by the Treaty of Peace with Italy in 1947 when the Dodecanese Islands became Greek. See FCO51/402/RR5/12, From M. J. H. Wood, British Embassy, Athens, to E. E. Orchard, FCO Research Department, 7 October 1975.

facilitated a *rapprochement* at Governmental level which lasted from 1930 until the mid-1950s.³

In 1930, by a Treaty of Friendship, the two countries recognized the Treaty of Lausanne as final; this was followed by a Pact of Cordial Friendship in 1933 guaranteeing the inviolability of their common frontiers. In a Balkan Pact in 1934 both Governments then and later recognised their strategic inter-dependence. After 1952 common membership of NATO brought a further improvement in relations. However, while the desire for co-operation at governmental level was clearly evident until the mid-1950s, the traditional enmity and suspicion between the two peoples persisted beneath the surface. It came to the fore over the Cyprus question and since then has spilt over into other aspects of bilateral relations, notably minority problems, the Aegean and occasionally into minor difficulties over the land frontier in Thrace. In 1967, and again in 1974, Greece and Turkey came to the brink of war over Cyprus.⁴

2. Cyprus

British annexation of Cyprus, which had been ruled by Turkey between 1571 and 1878, was confirmed by the Treaty of Lausanne. The island has always had strong cultural connections with Greece, and Greek-Cypriot agitation for union with Greece (ENOSIS), dates back to the nineteenth century. It was not until 1954, however, that popular pressure caused the Greek Government publicly to support the movement.⁵ The attitudes of Greek Governments after this time were ambivalent. Faced with the dilemma, on the one hand, of popular demands which they could not ignore (and periodically have encouraged) and, on the other, of the importance of membership of NATO and the need to avoid war with Turkey,

³ FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974.

⁴ FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974.

⁵ This is not true since it is clear from diplomatic reports of 1951 and 1952 that the Greek government had already given public support to ENOSIS in those years. See FCO51/402/RR5/12, From M. J. H. Wood, British Embassy, Athens, to E. E. Orchard, FCO Research Department, 7 October 1975. Şükrü Sina Gürel, *Kıbrıs Tarihi (1878-1960): Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1995), Passim.

successive Greek Governments were unwilling to give wholehearted support to the Enosis movement. Relations with Archbishop Makarios were frequently strained; he was virtually coerced in 1959 by Karamanlis and Averoff into accepting the London and Zurich Agreements and thereafter a conflict developed between Makarios and the Greek Government for leadership in the direction of Cyprus policy. Greek Governments did not allow Cyprus policies to lead them into direct military conflict with Turkey. In July 1974, when the Greek Junta apparently wished to retaliate against Turkish intervention by military action against Turkey, it was restrained from doing so by the Greek General Staff.⁶

The Turkish attitude became consistently tougher and the Turks showed much greater willingness to resort to military action. Turkish governmental interest in Cyprus was primarily strategic. The Turks wished to avoid the dangers of another (and major) link being added to the island chain which already flanks the Aegean coastline and which, if militarised, could pose a threat to central and eastern Anatolia. The Turks also feared that if the island came under Greek control (or indeed remained under the undivided control of Makarios), it might sooner or later come under communist influence and end up accepting a Soviet base. Governmental reasons were strongly buttressed by continuing auspicious of the Greek "Great Idea" and by the political need to support the Turkish community in Cyprus (whatever feelings are entertained about its members who were frequently regarded as pampered provincials making disproportionate demands on the central budget).⁷

Greco-Turkish relations deteriorated seriously after riots inspired by the Turkish Government against the Greek minority in Istanbul and Izmir, which resulted in the suspension of the Greco-Turkish-British trilateral talks in London

⁶ FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975.
FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974. See Cihat Göktepe, *British Foreign Policy towards Turkey, 1959-1965*, (London: Frank Cass, 2003), Passim.

⁷ FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975.
FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974. See Ata Atun, *Kıbrıs Anlaşmaları, Planları ve Önemli BM, AB Kararları (1571-1983)*, Cilt: I, (Mağusa: Samtay Vakfı Yayınları, 2007), Passim.

in September 1955. By 1957 the Turkish Government, concerned about the possibility of British withdrawal from Cyprus, was demanding partition. Greece feared the possible Turkish seizure of Greek islands in the Aegean and action against the Ecumenical Patriarch in Istanbul. Communal violence had also become acute in Cyprus itself. By the latter half of 1958, however, both Governments were ready for compromise and conversations between the two Foreign Ministers culminated in the Zurich Agreement of 11 February 1959. Consent to the Zurich Agreement was imposed on the reluctant Cypriots at the London Conference in February 1959 and the Agreement was included in the Cyprus settlement of August 1960.⁸

The settlement provided for independence for the island with both ENOSIS and partition permanently ruled out. The Constitution firmly safeguarded the rights of the Turkish Cypriot minority and was guaranteed by Britain, Turkey and Greece, any of which could intervene unilaterally to uphold the constitution, territorial integrity and independence of Cyprus. Both Greece and Turkey, as guarantors of the settlement, were allowed to station small contingents on the island and to ensure that the settlement was observed.⁹

The constitution proved unworkable. It gave the Turkish-Cypriots a position which Archbishop Makarios and the Greek-Cypriots regarded as privileged and unfair. The Turkish Cypriots were accordingly made to feel unwelcome and attempts were made to undermine their position. This, coupled with the latent fear that the Greek-Cypriots were still in fact seeking ENOSIS and the economic as well as numerical inferiority of the Turkish-Cypriots, made the latter more arrogant and demanding. Under these circumstances no distinct sense

⁸ FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974. See Faruk Sönmezoğlu, *Tarafların Tutum ve Tezleri Açısından Kıbrıs Sorunu (1945-1986)*, (İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yayınları, 1991), Passim.

⁹ FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974. See Salahi R. Sonyel, *Cyprus: The Destruction of a Republic; British Documents 1960-65*, (Huntington: Eothen Press, 1997), Passim.

of Cypriot nationality could emerge, and a *de facto* separation of the two communities developed after the 1963/64 inter-communal fighting.¹⁰

Proposals for modification of the constitution were put forward by Archbishop Makarios in November 1963 and rejected by Ankara. Inter-communal fighting broke out in December and Turkish intervention appeared imminent, but was averted by the establishment of the British Peace-Keeping Force. A Conference of the interested parties, convened in London in January, could reach no solution and in April United Nations Peacekeeping Force in Cyprus (UNFICYP) was established. American diplomatic pressure, however, prevented a Turkish invasion, although Greco-Turkish relations deteriorated to a level not reached since the early 1920s. Between June and July, the Greek Government, fearing Turkish intervention, sent 8,000 regular troops to Cyprus as “volunteers” in the hope that they could be used to influence the situation there and to hold up any Turkish invasion, without formally committing the Greek Government, until international pressure could bring about a Turkish withdrawal. In August, the Turkish air force intervened to defend Turkish-Cypriot supply lines during fighting at Kokkina.¹¹

Both Governments were nonetheless prepared to seek a bilateral solution without Cypriot participation. Talks in July and August under the auspices of a UN mediator and the former American Secretary of State, Dean Acheson, failed largely because the Greek Government were unable to persuade the Greek-Cypriots to accept the proposed solution of ENOSIS, in return for which Turkey was to be compensated by a large base on Cyprus. In bilateral talks after the NATO Ministerial Meeting in May 1965, the Turkish Government suggested ENOSIS with territorial compensation for Turkey. This was the only occasion on which Turkey seemed ready to sacrifice the interests of the Turkish-Cypriots, but the

¹⁰ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974. See Melek M. Fırat, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997), Passim.

¹¹ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974.

exchanges were cut short by the fall of the Greek Government and premature publicity. A fresh dialogue between the two countries, based largely on personal confidence between the two Foreign Ministers, Çağlayangil and Admiral Toumbas, began in May 1966. It was continued at official level, but failed to survive the fall of the Government of which Admiral Toumbas was a member in December. No attempt however, had been made to tackle the basic political problem of the ultimate status of the island and the Turks appear to have misled the Greeks into thinking that Turkey would still accept ENOSIS on terms. Because of their international isolation, the military junta which had seized power in Greece in April 1967 was anxious to improve relations with Turkey by reaching an early settlement over Cyprus, but a meeting between the two Prime Ministers on 9-10 September 1967 failed, the Greeks being willing only to discuss ENOSIS.¹²

In November 1967, 23 Turkish-Cypriots were killed by the Cypriot National Guard. Under the threat of immediate Turkish intervention, the Greek Government withdrew the illegal force sent in 1964 together with General Grivas, who was then *de facto* head of all Greek and Greek-Cypriot forces in the island. The effect of the withdrawal of Greek forces was slightly more complex than this, and included the result that Makarios was more amenable in some ways to Greek influence because he was more exposed to Turkish threats. The result was a significant improvement in Greco-Turkish relations and a defusing of the Cyprus situation. Inter-communal talks on the island followed but, in spite of initial hopes of success, dragged on until the Athens-inspired coup against Archbishop Makarios on 15 July 1974 which was the culmination of a period of tension in which the Greek mainland officers in the Cyprus National Guard were in active collusion with the Archbishop's EOKA-B opponents. Experience of US diplomatic pressure in 1964 and 1967 had convinced the Turks that they must never again be put in a position where they would be obliged by the US to refrain from intervention when they judged that their vital interests were at stake.¹³

¹² FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974.

¹³ FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974.

The appointment as President of Nicos Sampson, a former EOKA gunman, seemed to presage ENOSIS, and gave the Turks both reason and international excuse finally to launch their invasion of Cyprus, which took place on 20 July. The fighting was confined to the island, but led to the fall not only of Sampson but also of the Greek Junta. However, the Turks failed to seize more than a small area in the North before the first tripartite conference at Geneva halted major hostilities to launch a second assault in mid-August to seize the third of the island which was their long-standing objective. At the second Geneva conference the Turks demanded immediate acceptance of the principles of bi-regional federalism, and Greek-Cypriot evacuation of around 34% of the island. The Greek and Greek Cypriot delegates rejected this ultimatum and the conference broke down early in the morning of 14 August. A few hours later the Turks mounted their second operation, which left some 40,000 troops in control of around 34% of the island, displacing some 182,000 Greek Cypriots from their homes and seizing agricultural and industrial assets which accounted for approximately 70% of the island's GNP. Inter-communal talks were resumed in September, dealing initially with humanitarian questions. These broke down early in 1975 when the Turkish zone of the island was constituted as the Turkish Federated State of Cyprus, but resumed with varying fortune at Vienna and New York during the summer of 1975. By September the talks appeared to have run into the sand, when the Turkish side failed to advance proposals for territorial adjustments and other possible concessions.¹⁴

3. Minorities

The exchange of populations effected by the Treaty of Lausanne excluded the Greek minority in Istanbul and the Turkish minorities in Western Thrace and the Dodecanese Islands. The Greek minority in Istanbul has since declined drastically in size. After the Lausanne settlement there were 108,725 Greeks in Istanbul. By 1969 the figure was between 25 and 30 thousand, including a high proportion of old people, and the Greek estimate of June 1973 gave the figure as

¹⁴ FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974.

16,000 of whom 1,000 were Greek citizens and about 15,000 Turkish subjects of Greek origin. The Turkish minority in Western Thrace increased slightly after 1923, and in 1974 numbers were around 120,000. It is centred on the towns of Rodophi, Xanthi, and Evros. In 1974, the Turkish population of the Dodecanese Islands, Rhodes and Cos, numbered around 5,000. A problem arose on the Turkish Island of Imbros whose population in 1964 was around 6,000 Greeks and a few hundred Turks. By 1969 the two populations were almost equal in size.¹⁵

These minorities constituted a very small percentage of the respective Greek and Turkish population, but they remained an irritant in the relations between the two countries. The treatment of minorities had been laid down by the Treaty of Lausanne, but, while both governments tended to observe the letter of the Treaty, they repeatedly violated the spirit. The main areas of complaint were concerned with education and property, although the degree of administrative and even, on occasion, physical harassment to which the minorities were subjected, depended on the state of Greco-Turkish relations, notably over the Cyprus question. The Greek minority in Istanbul suffered most. Its presence in Istanbul together with that of the Ecumenical Patriarch kept alive Turkish fears of the “Great Idea”.¹⁶

In October 1944, the Turkish Foreign Minister referred to the minority as the one outstanding question left between Greece and Turkey, and it appeared that some thought was then given to the expulsion of both minority and Patriarch. The 1955 riots, initially intended as a means of putting pressure on Greece over the Cyprus question, got seriously out of hand. In 1964, the Turks denounced the Agreement on Trade, Residence and Navigation of 1930, which governed the treatment of Greek nationals in Turkey, and these were subsequently expelled. The teaching of Greek was forbidden on Imbros and Tenedos and the Greek minority

¹⁵ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974. Gürel, *Türk-Yunan İlişkileri*, p. 137-141. Also see Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991).

¹⁶ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974. See Oran, *Batı Trakya Sorunu*, Passim.

subjected to harassment. There was continuing evidence that the Greek minority in Istanbul was under pressure to force it to leave. Allegations about mistreatment of minorities, particularly in the press, complicated relations on an official level. In May 1973, the Turkish press complained about the treatment of the Turkish minority in Western Thrace, and similar allegations were made by the Turkish Foreign Minister. Pressure on one minority may have been countered by pressure on the other. Greco-Turkish negotiations on minority questions took place in 1959 and again in 1968, but no major agreement appeared to have been reached. The payment of large Greek Government subsidies seemed to have partially stabilised the size of the Greek population in Turkey.¹⁷

4. Ecumenical Patriarch

While his prestige and flock significantly diminished since 1922, the Ecumenical Patriarch in Istanbul remained head of the Orthodox Church, and *primus inter pares* amongst its Patriarchs. His presence in Turkey was unwelcome to the Turkish Government to whom he appeared an embodiment of the “Great Idea” and thus a fifth column for the return of Greeks to Anatolia. At the Lausanne Conference a Turkish delegate subsequently accepted his continued presence on condition that he confined himself to purely religious matters. Turkish pressure at that time was mostly the result of the Cyprus conflict. Some 40 churches were desecrated in 1955 and until 1960 there had been severe restrictions on the Greek Orthodox Church. The Patriarch again came under pressure in 1964.¹⁸ With the rapid decline of the Greek population in Istanbul, the Patriarch’s future was uncertain. While the Turkish Government clearly preferred his departure, they were inhibited by concern that the title might pass to Moscow. Both the Greek Government and the Orthodox Church would be very reluctant for the Patriarch to leave Istanbul.¹⁹

¹⁷ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974.

¹⁸ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974.

¹⁹ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974.

5. The Aegean

Although there had been minor disputes in the Aegean for many years, the area only became a major problem in Greco-Turkish relations since the beginning of the dispute over the delimitation of the Continental Shelf in late 1973. The Turks were dissatisfied with the extent of Greek control over the Aegean, including Greek control of air traffic and the division of NATO command boundaries, and they were fearful lest the possible extension of territorial waters around Greek islands turned the area into a “Greek lake”. At stake, therefore, were vital interests-security, sovereignty and the distribution of raw materials, primarily, but not exclusively, oil.²⁰

6. Delimitation of the Continental Shelf

This dispute predated the discovery of oil off the Greek island of Thassos in January 1974. In November 1973, the Turkish Government granted the Turkish State Petroleum Company drilling rights at 27 points in the North-East Aegean Sea bed, notably off the Greek islands of Samothrace, Lesvos and Chios. While within Greek territorial waters, these islands are close to the Turkish mainland and at no point is the water between them and Turkey deeper than 200 metres. Having ratified the Convention on the Continental Shelf of 1958, Greece maintained that the line of delimitation of the Continental Shelf should be the median line, in practice the border between the Greek islands and the Turkish mainland.²¹

Turkey, which did not ratify the Convention, argued that for the purpose of delimiting the Continental Shelf and the Aegean, islands should be ignored and the line of delimitation should be the line of greatest depth. On 18 July 1974, the Turkish Official Gazette published a map which showed that Turkey was

²⁰ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974. See Necdet Hayta, *1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), Passim. Also see Yaşar Ertürk, *Adalar (Ege) Denizinde Türk-Yunan Mücadelesi*, (İstanbul: IQ Yayınları, 2008), Passim.

²¹ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974.

extending its claim over the Continental Shelf westward to the median line between the Greek and Turkish mainland.²²

7. Territorial Waters

The proximity of the Greek islands to the Turkish coast, the better fishing available in Turkish waters and the actions of over-zealous and xenophobic local officials resulted in frequent incidents in which Greek fishermen were arrested in Turkish waters and imprisoned. In 1964 a Law extending Turkish territorial waters from 3 to 6 miles, with an exclusive outer fishing limit of 12 miles, was passed by the National Assembly. As a result, the Turks were much concerned lest the Greeks should extend their territorial waters from 6 to 12 miles. Such action would result in the Western part of Turkey being separated from the high sea and becoming virtually a landlocked territory. It would also affect Turkish fishing, which made an important contribution to food resources in Turkey, and have implications for oil exploration. The Greeks claimed that they told the Turks in May 1974 that they had no intention of unilaterally making such an extension although this did not imply that they had abdicated their rights to do so at the appropriate time. Turkey opposed proposals permitting a maximum width of 12 miles for territorial waters at the Caracas Law of the Sea Conference of 1974.²³

8. Flight Information Region

The Athens FIR (Flight Information Region) covered most of the Aegean, largely following the political boundary of Turkey's territorial waters. In February 1974 an incident at a NATO exercise, Daffodil Face, when the Turkish commander of the exercise decided to introduce live firing by Turkish aircraft in international waters within Athens FIR despite Greek refusal to grant permission, led to the withdrawal of Greek forces from the exercise. Following Turkish intervention in Cyprus, the Turks issued a "Notice to Airmen" (NOTAM 714) effectively extending the Turkish FIR to the median line in the Aegean, in

²² FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974.

²³ FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974. Gürel, *Türk-Yunan İlişkileri*, p. 124-129.

accordance with the general Turkish claim for an equal division of the Continental Shelf and other rights in the Aegean. The Greeks retaliated by issuing a NOTAM 1157, establishing a “danger area” which included all of the Aegean. NOTAM 1157 was lifted on 10 April 1975 and talks between Greek and Turkish officials have been held.²⁴

9. Demilitarisation

The position on the demilitarisation of the Greek Aegean islands was as follows:

(1) The islands of Lesbos, Chios, Samos and Nikaria were demilitarised under Article 13 of the Treaty of Lausanne.²⁵

(2) The islands of Lemnos and Samothrace were demilitarised under the Convention of Lausanne. This Convention was superseded by the Montreux Convention of 1936, but no reference is made in the Convention to the demilitarisation of these islands. It appears, however, that some agreement was reached at the time that the islands could be remilitarised. The Greeks have subsequently claimed that on the occasion of the ratification of the Montreux Convention a statement was made to the Turkish Grand National Assembly that the abolition of the restrictions on these islands had been agreed between the Turkish and Greek delegations. On 8 February 1937, the Greek Minister left a Note at the Foreign Office, stating that the Greek Government had now “occupied the islands of Lemnos and Samothrace with military forces”. The Minister was told that the Greek Government were quite within their rights to do so.²⁶

(3) Under Article 14 of the Treaty of Paris with Italy of 10 February 1947, Italy ceded to Greece the Dodecanese islands, comprising Stampalia, Rhodes, Calki, Scarpanto, Casos, Piscopis, Misiros, Calimnos, Leros, Patmos, Lipsos,

²⁴ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974. Gürel, *Türk-Yunan İlişkileri*, p. 129-137.

²⁵ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974.

²⁶ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974. Gürel, *Türk-Yunan İlişkileri*, p. 114-1122.

Simi, Cos, and Castelloriso, as well as the adjacent islands. "These islands shall be and shall remain demilitarised."²⁷

Turkey has a strong strategic interest in all these islands. For three hundred miles along the Aegean coast, there is a string of densely populated Greek islands, two thirds of which are within three miles of the mainland. According to the Turks, their first protest over alleged Greek violation of the demilitarisation clause of the Treaty of Paris, were made in June 1964 at the time of a Cyprus crisis, and Demirel told Wilson on 30 May 1975 that over 30 Turkish protests had been lodged over the last 6 or 7 years over various alleged Greek re-militarisation of the Aegean islands.²⁸

The extent of these infringements prior to 1974 was unclear, but Papodopoulos, was quoted in *Hürriyet* of 13 April 1969 as saying "true, we have a military base in Rhodes...We have military schools in the Islands of Samos and Chios. New recruits are trained there but they do not stay there constantly...the jet airfields are entirely for civil aviation". In the spring of 1974, the Greeks reinforced and fortified all the inhabited islands of the Eastern Aegean and by March 1975 some 13 Light Infantry Brigades appear to have been stationed there. Greece believed that Turkey harboured claims to some of these islands, although no such claim was on record. Turkey did not protest when the Dodecanese were assigned to Greece under the Treaty of Paris, although in 1964 in a newspaper interview Ervin warned that difficulties between Greece and Turkey would remain so long as there was no equilibrium in the Aegean. He described the cession of the Dodecanese to Greece as "the first serious blow" to Greco-Turkish friendship. The reinforcements in 1974 represented an obvious military precaution at a time of growing tension and were also necessary to prevent a major exodus of the local population. While the Greeks are aware that the islands are indefensible against a determined Turkish assault, they appear confident of being able to repel raiding forces or unsupported airborne landings. Although there were a number of

²⁷ FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974.

²⁸ FCO51/402/RR5/12, "Greco-Turkish Relations, 1955-1975", 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, "Greco-Turkish Relations, 1955-1974", 14 August 1974.

incidents in March and April 1975 involving Turkish military over flights of the islands, possibly partly for photo reconnaissance purposes, the Turks have so far confined themselves to diplomatic protests. It was notable that in an interview with *Le Monde* in May, Demirel declared “we are not afraid that the Greeks will invade Turkey, but by fortifying and militarising the islands they are contravening the Treaties.”²⁹

10. NATO Command Boundaries

Disagreements between Greece and Turkey prevented establishment of a NATO command structure in the Aegean until 1957, but the arrangements then made, by which Greece was given operational control over the whole area leaving Turkey responsibility only for its territorial waters, proved an endless cause of friction. The Turks subsequently demanded that the area should be divided into two, Turkey having operational control of the Eastern and Greece of the Western sector. These proposals were resisted by Greece, who saw them as a threat to the sovereignty of the Greek Aegean islands.³⁰

The Aegean dispute developed early in 1974 against the background of a weak government in Athens, and was apparently used by the Junta which had assumed power in November 1973 partly as a means of uniting the army behind their leadership. In April, the armed forces of the two countries were placed on alert, and in June, a Turkish Naval hydrography vessel, reportedly escorted by units of the Turkish Navy, was sent to begin a survey of the continental shelf. In January 1975, again apparently in an attempt to divert the military from domestic politics, the Greek Defence Minister, Averoff, declared “in our own sea, the Aegean, our attitude will be aggressive, if necessary, and a victory will be certain.” In March and April tension again rose as a result of Turkish over flights of Greek

²⁹ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974.

³⁰ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974. Gürel, *Türk-Yunan İlişkileri*, p. 129-137.

islands, although there was evidence that the Greek Government were exercising some restraint over these incidents.³¹

For some time in early 1974 the Greeks resisted Turkish proposals for negotiations, but the matter was discussed first by the Greek and Turkish Foreign Minister at the NATO Ministerial meetings in Ottawa on 18 June, then by the two Prime Ministers at the NATO summit in Brussels on 26 June 1974. A Turkish proposal that this and other bilateral matters including the question of minorities be referred to a mixed Commission was rejected by the Greek Prime Minister. In January 1975, Greece proposed that the dispute about oil exploration rights in the Aegean be submitted to the International Court of Justice and this was accepted by Turkey. The discussions between the Greek and Turkish Foreign and Prime Ministers in Rome in May 1975 were held in a good atmosphere, but made little progress. There was, however, some discussion of joint exploitation of natural resources in the Aegean.³²

11. Conclusion

In 1975, the outlook for Greco-Turkish relations was not immediately promising. Both Cyprus and the Aegean involved vital and highly emotive interests and the historic enmity between the two peoples clearly remained. Moreover, both countries suffered from weak governments, which did on occasion exploit Greco-Turkish tensions for internal reasons and which, as in the case of the Turkish Government, were unable to make significant concessions. The revival of Greek talk about the “Great Idea” in 1974, the proximity of Greek and Turkish military forces in the Aegean and the Greco-Turkish arms race were not reassuring. Yet while Greece and Turkey had come close to war on a number of occasions since 1955, there were also significant restraints. Greek intervention on Cyprus would be logistically difficult, and the military balance of power consistently favoured Turkey. Both countries recognised the extent of their

³¹ FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974.

³² FCO51/402/RR5/12, “Greco-Turkish Relations, 1955-1975”, 16 April 1975. FCO51/355/RR5/17, “Greco-Turkish Relations, 1955-1974”, 14 August 1974. Gürel, *Türk-Yunan İlişkileri*, p. 143-166.

strategic inter-dependence; in Mavros's words, Greece and Turkey were "condemned" to be friends. Both were members of NATO and NATO had provided mediators in times of crisis and for discussion. Indeed, something of the tradition of the Atatürk-Venizelos *rapprochement* still survived at governmental level. This was reflected in the evident willingness of both governments to talk to each other between 1964 and 1967, the improvements in Greco-Turkish relations in the periods of stability in Cyprus and, most spectacularly, in the speed and suddenness with which the Cyprus settlement of 1960 was reached. Karamanlis and Averoff were again in government in Athens. Without some agreement on the Aegean dispute and the development of a reasonably stable situation on Cyprus, there could be no real Greco-Turkish *rapprochement*, nor could the chances of war be excluded. But the historic records suggested that the uneasy peace that had existed since 1955 had relatively firm foundations. Unable to solve their disputes, Greece and Turkey were well aware of the need to survive them.

BIBLIOGRAPHY

12.1. Archival sources

All references to sources prefixed by FCO and FO refer to documents held at the UK National Archives (TNA), formerly the Public Record Office (PRO). The following files have been consulted: FCO51/402/RR5/12, FO371/160212, FCO51/355/RR5/17, FO371/123999, FO371/130174, FO371/136450, FO371/144739.

12.2. Books & Articles

ALASYA, Fikret, *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara 1987.

ATUN, Ata, *Kıbrıs Anlaşmaları, Planları ve Önemli BM, AB Kararları (1571-1983)*, Cilt: I, Mağusa: Samtay Vakfı Yayınları, 2007.

ENHRLICH, Thomas, *Cyprus 1958-1967*, Oxford: Oxford University Press, 1974.

EROL, Hande, *Lider Rauf Denktaş ve Kıbrıs*, Ankara: Delidumrul Kitap, 2017.

ERTÜRK, Yaşar, *Adalar (Ege) Denizinde Türk-Yunan Mücadelesi*, İstanbul: IQ Yayınları, 2008.

FIRAT, Melek M, *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997.

GAZİOĞLU, Ahmet C., *Two Equal and Sovereign Peoples: A Documented Background to the Cyprus Problem and the Concept of Partnership*, Nicosia: Cyrep, 1997.

GÖKTEPE, Cihat, *British Foreign Policy towards Turkey, 1959-1965*, London: Frank Cass, 2003.

GÜREL, Şükrü Sina, *Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri, 1821-1993*, Ankara: İmge Kitabevi, 2018.

GÜREL, Şükrü Sina, *Kıbrıs Tarihi (1878-1960): Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1995.

HASGÜLER, Mehmet, “Uluslararası Politikada Kıbrıs Sorunu: 1950-1958”, *Tarih ve Toplum*, (Temmuz 1999), Sayı: 187, s. 17-23.

HASGÜLER, Mehmet, *Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim Politikalarının Sonu*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2007.

HAYTA, Necdet, *1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.

KOUMOULIDES, J. T. A. (ed.), *Cyprus in Transition, 1960-1985*, London: Trigraph, 1986.

LENCZOWSKI, George, *The Middle East in World Affairs*, New York: Cornell University Press, 1990.

ORAN, Baskın (ed.), *Türk Dış Politikası, Cilt-I: 1919-1980*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

ORAN, Baskın, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991.

SÖNMEZOĞLU, Faruk (Der.); *Türk Dış Politikasının Analizi*, İstanbul: Der Yayınları, 1998.

SÖNMEZOĞLU, Faruk, *Tarafların Tutum ve Tezleri Açısından Kıbrıs Sorunu (1945-1986)*, İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yayınları, 1991.

Greco-Turkish Relations and the Questions of Cyprus and Aegean Islands
According to British Documents (1955-1975)

SÖNMEZOĞLU, Faruk; *Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler*,
İstanbul: Der Yayınları, 2000.

SONYEL, Salahi R., *Cyprus: The Destruction of a Republic; British
Documents 1960-65*, Huntington: Eothen Press, 1997.

Michael Talbot, **British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce, and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul**. The Boydell Press, 2017, XIII+256, ISBN: 978-178-3272-02-0

Ahmet TEKİN*

Michael Talbot bu kitabında, çoğunlukla siyasi içeriklerinden ötürü çalışılan ahidnâme metinlerini bürokratik yazışmalardan elçilik raporlarına seyahatnamelerden Levant Kumpanyası'nın kayıtlarına kadar uzanan çeşitli kaynak okumaları ile zenginleştirerek XVIII. yüzyıl İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin tarihsel sürecini ticari ve ekonomik açılardan inceliyor.

Kitap; Introduction (Giriş), The framework of relations (İlişkilerin çerçevesi), The Office of ambassador (Elçilik Ofisi), Trade and diplomatic finances (Ticaret ve diplomatik finans), Gift-giving (Hediyeleşme), Diplomacy as performance (Diplomasinin icrası), Negotiating disputes (İhtilafların müzakeresi) ve Conclusions (Sonuçlar) başlıkları olmak üzere sekiz kısımdan oluşuyor. Giriş bölümünde İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin tarihini panoramik olarak ele alan yazar, XVIII. yüzyıl diplomasisinin yanı sıra diplomasi tarihine dair bir literatür taraması yaparak genel bir teorik çerçeve sunuyor.

Kitabın ilk bölümünde (The framework of relations), İngiliz-Osmanlı temaslarının başlangıcından itibaren kronolojik bir anlatı ile ilerleyen Talbot, William Harborne'dan, temaslar sonrasında kısa sürede kurulan Levant Kumpanyası'ndan ve elçi atamalarından bahis açtıktan sonra İngiltere'ye verilen ahidnâmeleri değerlendiriyor. Ahidnâme maddelerini analiz ederek a) Ayrıcalıklar/İmtiyâzlar b) Vergiler c) Hukuk ve Sosyal Meseleler şeklinde üç ana başlık altında topluyor. Bu bölümde yazarın, ahidnâme maddelerini Türkçe

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı Araştırma Görevlisi. ahmet.tekin@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8394-8280>

Ahmet TEKİN, British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce, and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul adlı kitabın tanıtımı, Michael TALBOT, Avrasya İncelemeleri Dergisi, VIII/1 (2019): 114-116

ve İngilizce olarak dil açısından değerlendirmesi, zengin dipnotlarla okuyucuya daha geniş bilgi sağlamasının yanında İngiltere-Osmanlı ilişkisini süreklilik ve değişim üzerinden de değerlendirmesi oldukça verimli bir okuma sağlıyor.

Süreklilik, değişim ve ilişkilerin sadece siyasi değil ticari ve kültürel olarak da farklı boyutlarını irdeleme gayretinde olan Talbot, bunların gerçekleştirilmesinde ana unsur olan büyükelçilerin kim olduklarını, sosyal ve profesyonel geçmişlerinin mesleklerini nasıl etkilediğini, yetki ve vazifelerinin ne olduğunu ikinci bölümde (The office of ambassador) ele alıyor. Tarihçi, XVIII. yüzyıl pratiklerinde elçilerin görevleri ve iş tanımları üzerinden Fransa, İspanya ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerini Osmanlı ile mukayese ettikten sonra, bu dönemde adı geçen ülkelerin diplomatik ve ticari ilişkileri yürüten elçilik kurumunun pratikte neredeyse aynı olduğunu öne sürüyor. Osmanlı örneğinde İstanbul'daki elçilerin hapsedilmesi meselesini ise tek fark olarak not düşüyor.

Levant Kumpanyası, İngiliz tüccarlar ve belli oranda bu grupların finanse ettiği elçilik kurumunun masraflarını ele aldığı üçüncü bölümde (Trade and diplomatic finance) Talbot, İstanbul'daki elçiliğin nasıl bir fonksiyonu olduğunu anlamak için ticaretin mahiyeti ve elçilik harcamalarına mercek tutuyor. Bu bölümde, XVIII. yüzyıl özelinde İngiltere'nin Osmanlı ile olan ticaret hacmini ve dengesini işlevsel grafiklerle gösteriyor. İthalat ve ihracat ürünleri ile bunların İngiltere-Osmanlı ticaretindeki oranlarını, XVIII. yüzyıldaki düşüş/yükseliş trendleriyle ortaya çıkan finansal problemleri de bu bölümde irdeliyor.

Talbot, erken modern dönemde devletlerarası diplomasinin vazgeçilmez unsurlarından biri olan hediyeleşmeyi kitabın dördüncü bölümünde (Gift-giving) ele alıyor. Hem hediyeleşme üzerine hem de bu pratik üzerinden gerçekleşen harcama ve tüketim eğilimlerine dikkat çekiyor. Hediyeleşme kültürünün zamanla değişmesi gibi hediyelerin pahası ile sembolik anlamlarının da zamanla farklılaşmasını vurguluyor.

Kitabın beşinci bölümünde (Diplomacy as performance) yazar, diplomasinin icrasını ele alıyor. Bu kısımda seremoniler ve törenler ile bunların işleyiş biçimlerini, diğer elçiliklerle karşılaştırılarak diplomasideki uygulamaların nasıl evrildiği tartışılıyor. Bu bölümü de yine finans ile ilişkilendiren Talbot,

diplomasinin icrasında paranın ve hediyelerin ne kadar mühim olduğunu, bunun ilişkilerin gidişatı açısından ne kadar etkin olduğuna dikkat çekiyor.

Daha çok bugünkü konsolosluk işlerini ilgilendiren ancak XVIII. yüzyılda elçilik ofisinin ilgilendiği vatandaşlarla ilgili sorunların çözülmesi, ticari ve hukuki meselelere dair çıkarımlar kitabın altıncı bölümünde (Negotiating disputes) tartışılıyor. Çeşitli problemler ve bunların çözümüne dair hatırı sayılır miktarda örnekle zenginleştirilen bölümün en ilginç yanı elçiliğin sadece İngiltere'ye tâbî olanların meseleleriyle ilgilenmemesi şeklinde ele alınıyor. Özellikle Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarında İngiliz elçisinin rolü de bu noktada kaleme alınıyor.

Sonuç bölümünde yazar, kitabın genel bir özetini çıkarıyor ve İngiliz Osmanlı ilişkilerinin çok boyutluluğuna vurgu yaptıktan sonra paranın ne kadar önemli bir araç olduğuna işaret ediyor.

Oldukça titiz bir çalışmanın ürünü olan bu eser istatistiki bilgiler, tablolar ve grafikler ile her bölümde bilgi takibini kolaylaştırıyor. Bunun neticesinde, XVIII. yüzyıl İngiliz-Osmanlı ilişkileri anlaşılır kılındığı gibi temas edilen tüm konular akılda görece kalıcı oluyor. Talbot, bu çalışması ile az rağbet gören erken modern dönem İngiliz-Osmanlı ilişkilerine zengin kaynak kullanımıyla ışık tutuyor.